

ЕТНОГРАФИЈА НА МАКЕДОНИЈА
Густав Вайганд

ETHNOGRAPHIE VON MAKEDONIEN, Geschichtlich-nationaler, sprachlich-
statistischer Teil von Prof. Dr. Gustav Weigand, Leipzig, Friedrich Brandstetter, 1924

Превод Елена Пипилева

Съдържание

Предисловие	3
Глава I. Историко-етнографски обзор	5
1. Античност: македонци, траки, илири. <i>Въведение - Територия на Македония - Кои са македонците? - Траките - Езикът на траките - Илирите.</i>	5
2. Древността: гърци и римляни	10
3. Великото преселение на народите. <i>Готи, вандали, хуни – Произход на власите и албанците – Произход на българите.</i>	11
4. Средновековие. <i>Македония под гръцко, българско, западнобългарско господство – Второ българско царство – Сърбите – Печенгите и куманите.</i>	17
5. Новото време: Турците	22
6. Ретроспективен преглед	25
Глава II. Общо за състава, характера и начина на живот на населението	26
1. Състав на населението по националност, език, религия, политическа ориентация.	26
2. Характер на населението в Македония. <i>Общ поглед – Гъркът, Българинът – Аромънът – Албанецът – Турчинът (татаринът, черкезът) – Обща характеристика.</i>	28
3. Начин на живот на македонското население. <i>Общо за земеделието – Българинът – Гъркът – Турчинът – Аромъните – Албанецът – Меглените – Шпаньолите – Положението на жената в Македония.</i>	35
Глава III. Език, езикови граници и разпространение на националностите в Македония	47
1. Език. <i>Общ поглед. Турското влияние – Балканските езици – Аромънският език – Македонският български език – Новогръцки – Еврейски испански</i>	47
2. Езикови граници и статистически данни за националностите. <i>Езикови граници между българи и сърби - ... между българи и албанци (на запад) - ... между българи и сърби - Брой на българите.</i>	63
3. Езикови острови в рамките на българската езикова област в Македония. <i>Турски области - Аромънски езикови острови - Областта на влахо-меглените - Сръбски езикови острови - Шпаньоли - Помаците - Циганите - Черкезите - Арменците.</i>	66
4. Албанска езикова общост	71
5. Населението на големите македонски градове	74
Заклучение	79
Използвана литература	83

Предисловие

На 7 май 1917 тайният съветник Пенк ми писа в Берлин: *"Добре е да използваме окупацията на Македония от немските войски, за да съберем колкото е възможно повече материал, който ще ни позволи да опознаем по-добре страната. Чрез прошение до трона успях да заинтересувам Кайзера и той отпусна за тази цел 50 000 марки. Ето защо там ще бъдат изпратени учени с проучвателна мисия. Сред тях посочих и Вас, защото според мен Вие сте не само най-подходящата но и единствената личност, способна да хвърли обективна светлина върху пъстрата народностна картина"*. Това беше поводът, който ме накара да се включа в работата на "македонската национална комисия". По поръчение на пруското министерство на културата се озовах в главната квартира в Ниш, за да обсъдим заедно с учените как да изпълни задачата (те не бяха причислени към войската). Същевременно исках да осъществя и двете цели: специалистите в отличителните облекла и с подкрепата на тиловите служби можах да извършат своите изследвания; българската страна изпрати шестима сътрудници, а от немска страна участваха около 30 учени, които трябваше да се занимават с въпроси от археологията, ботаниката, етнографията, географията, геологията и т.н. На мен не ми се налагаше да пътувам, тъй като разполагах с богат материал, който бях събрал по време на шестте ми пътувания из Балканите и го бях публикувал само отчасти. Сега няма да се занимавам с този културен и антропологичен материал, защото от Етнографския музей в Хамбург за тези изследвания бяха изпратени в Македония бившия ми ученик д-р Бихан, както и г-н Конитцки. Проф. Тилениус, директор на Хамбургския музей, е запланувал издаването на специален етнографски труд, който вероятно ще излезе следващата година. Двата труда - на музея в Хамбург и моят - ще се допълват взаимно.

Когато през 1919 година приключих работата и отправих молба до пруското министерство на културата да заплати разноските по отпечатването, със съжаление чух, че неизразходваните суми от парите, отпуснати от Кайзера, са изчезнали след Революцията. Последвалото неблагоприятно стечение на обстоятелствата попречи на издаването, а аз едва сега намерих лице, което пое риска да издаде такъв труд.

С удоволствие бих приложил към него етнографска карта, но извършващите се от няколко години непрекъснати промени заради замяната на гръцкото население с турско и емигрирането на българите видоизменят толкова бързо народностната и вярната езикова картина, че такава карта би била остаряла още с излизането ѝ. Предишните съотношения в Средна и Южна Македония се виждат на картата, приложена към моя труд "Аромъните", т. 1. Най-добре са изобразени народностните съотношения в Северна Македония, като за първи път е включен и албанският елемент в картата на Балканския полуостров, издадена от издателство "Флеминг" в Глогау и обработена от Кетлер, така че всеки лесно може да получи представа за това, което съм съобщил за разпределението на националностите. Моите статистически данни естествено се отнасят за времето преди Световната война.

Напълно съзнавам, че разработките ми няма да бъдат одобрени от сърби и гърци, но това не би могло да ми попречи да представя с чиста съвест

съотношенията такива, каквито съм ги видял, без да се стремя към похвали или да се боя от упреци, никому в угода; никому в ущърб.

Белгерсхайн при Лайпциг, 14 септември 1924 г.

д-р Густав Вайганд

Глава I. Историко-етнографски обзор

1. Античност: македонци, траки, илири

Въведение

Само в две от европейските държави, и то почти най-малките – Португалия и Дания, понятията "нация" и националност съвпадат напълно; всички останали са съставени от различен брой националности, които взети заедно образуват нацията. Най-драстично е смесването в Съветска Русия и във Франция. В последната обаче то не е така крещящо, макар че истинските французи едва ли заемат и половината от общата територия, докато останалата половина е заета от шест различни донякъде разнородни сами по себе си националности (баски, бретонци, фламандци и др.). Общата вековна и славна история, превъзходната френска духовна култура и богатия гъвкав език свързват почти цялата общност в единно цяло и то така, че отделните части и онова, което ги разделя, остават почти незабележими, толкова повече, че във всички области се говори един и същи език. В двуезичните области процесът на пофренчване продължава неусетно и печели почва. Много имена на местности намиращи се във френски говорещите области, доказват до каква степен фламандците са се романизирали. Бретонците също отстъпиха около 15 мили широка ивица, където настъпва френският език.

На Балканския полуостров най-ясно проличава, че факторът, който определя превъзходството и разпространението на езика, е не толкова числеността на населението, колкото по-високата му култура. Тук имаме най-добрата възможност да наблюдаваме как западат и постепенно изчезват националностите. Останките от романите например бяха претопени между гърците, българите и албанците. Пренебрегне ли се веднъж първоначалният език, то националността, следователно народностният дух в общоприетия смисъл на думата, могат да се считат загубени. Ето защо в политиката и в житейската практика принадлежността към една националност се определя според езика, докато принадлежността към една нация се определя от принадлежността към една държава.

От подобна гледна точка, а именно, че майчиният език е от решаващо значение, науката обаче не може да се ръководи. Езикът е нещо външно, което лесно се променя и следователно съвсем не е основен елемент на същинския народностен дух.

Ако не може да се отрече, че езикът е фактор за характеризиране на произхода на един народ, то все пак трябва да се знае, че сам по себе си той не е определящ и че има конкретизиращи предпоставки: на първо място физическите и духовните качества, на второ място – нравите и обичаите (фолклора), и че е наложително да се подхожда критично, за да се получи яснота върху народностния дух. Затова е абсолютно необходимо да се разглежда историята, и по-специално етнографията, стъпвайки на възможно най-сигурна основа. В нашия случай политическата история играе само второстепенна роля. Към нея трябва да се обръщаме щом става дума за времето, когато на Балканския полуостров са се появявали нови народи, които са се

установявали там за кратко или продължително време. Абстрахирайки се напълно от езиковите различия, нека видим преди всичко кои народи са били тук първоначално, кои са дошли впоследствие, какви са били те, къде и кога са загубили стария си народностен дух.

На второ място ще видим дали дирята за произхода трябва да търсим в социалните взаимоотношения между етническите общности, като се запознаем с характера и начина им на живот. И на трето място желанието ни е да се запознаем с езика и националността на населението на Македония, с неговото обособяване, както и с някои статистически данни.

Територия на Македония

В Античността Македония е включвала значително по-малка територия от сегашната. В началото това била само областта по долното течение на Халиакмон (Бистрица) и Аксиос (Вардар), управлявана от местни велможи, произхождащи от Орестидата, т.е. областта около езерото Кастория (Костурското езеро). При заробването ѝ от Филип (359 – 336) границите ѝ се разширяват значително, а след битката при Херонея (338) Гърция се превръща във васална държава; при сина на Филип Александър Велики (336 – 323) Македония се издига като първа сила в тогавашния свят. Но при наследниците му държавата много бързо запада и през 197 г. римляните побеждават македонците в битката при Киноскефале под предводителството на крал Филип V. Когато по-късно Персий, наследникът на Филип, се надига срещу римляните и в 167 г. при Пидна е напълно разбит, римляните разделят страната на четири отделни области със столици както следва: на изток – Амфиполис на река Стримон (Струма), в централната част – Солун, на запад – Пела (за областта Халиакмон) и на север – Пелагония (за областта Еригон, днешна Черна). Никога вече Македония не се възстановява напълно като самостоятелна държава, въпреки че през Средновековието отделни части от нея, като например Западна Македония със столица Прилеп (Охрид и др.), а след това и Солун като княжество, придобиват самостоятелност за продължително време. Тя винаги си е оставала ябълката на раздора между гърци и българи и в техния спор по-късно се включват със своите претенции и сърбите.

През 146 г. пр. Хр. след неуспешен бунт Македония, обединена с Тесалия и Илирия, става римска провинция, но древното ѝ име се запазва до ден днешен и то при всички балкански народи, които прииждат с течение на времето. Същото важи и за разширението ѝ в посока изток – запад; на север понятието Македония включва значително по-голяма територия – до вододела между Вардар и Морава, а на северозапад до Шардаг, (Скардус Монс). Разширението на север е по същество същата територия, наречена по времето на Константин Велики Македония Секунда или Салутарис, докато южната част на Македония се нарича Македония Прима.

Кои са македонците?

За местонахожението на старите македонци от етнографска гледна точка е писано много, но до окончателно становище не се е стигнало и едва ли някога ще се стигне, поне ако не се намери например надпис на македонски език, който

да бъде сигурно свидетелство, но то впрочем би се отнасяло по-скоро до езика, отколкото до народността. С положителност може да се твърди само, че е имало силно смесване на народности.

Богатата равнина около устието на Вардар и Бистрица, в която е разположен Солун и която в областта на Вериа и Водена прелива от райско плодородие, още в праисторически времена е била цел и обикновено краен пункт на чергарските племена, устремили се нататък откъм север или откъм запад. Съвсем естествено е, че при това положение не би могъл да се запази хомогенен народностният характер на македонците. Още от най-стари времена тук се е наложила със своето превъзходство гръцката култура, но само от запазените имена на царете не бихме могли да съдим, че носителите им имат общо с гърците. Единственото сигурно нещо, което знаем, е, че македонските войници са говорили неразбираем за гърците език и от малкото глоси, които са останали, можем да заключим, че звуково езикът, както и илирийският, спада към групата на западно - индоевропейските езици (езици кентум) и че вместо гръцките придихателни съгласни съдържа съответните звучни преградни съгласни. По тази причина е много вероятно, че тук се касае не за диалектно, а за езиково различие. Опитът на Хаджидакис в труда си *Du caractere Hellenique des anciens Macedoniens*, (Атина, 1896) да представи древните македонци като елини претърпява провал; малък успех има О. Хофман със своя труд "Македонците, техният език и народност" (Гьотинген, 1906). Х. Хирт смята, че македонският език не е нито гръцки, нито тракийски, а е по-близък до илирийския.

Някои македонски племена произхождат от траките, например бизалти, крестони и ботеи в Източна Македония, след тях на първо място са пеоните в Северна Македония, областта Пелагония; други племена, предимно западни, спадат по-скоро към илирите, както например линкестите и елимиртите (Тукидит 2,99 и 2,169). По крайбрежнето, а сигурно и в градовете от вътрешността, още от ранни времена са се заселили гръцки търговци и се е разпространила гръцката култура, но в древността македонците все пак винаги са сочени като полуварвари (Тукидит 2,68, Страбон 10,449). Паул Кречмер (Въведение в историята на гръцкия език; с.288) счита, че македонците вероятно са били "народ, тясно свързан с гърците".

Траките¹

Траките също играят известна роля в историята на Македония, в което ще се убедим, ако спрем вниманието си и върху заеманите от нея по-късно територии. В сравнение със същинските македонци, съсредоточени в град Бероя, днешна Верия (на славянски Бер), те съставлявали основната маса от населението.

Най-многолюдният и най-могъщият от древните народи на Балканския полуостров несъмнено били траките², които населявали не само цялата източна

¹ За траките сме осведомени твърде добре от чудесните трудове на Томашек "Старите траки" (Виена, 1893) и в последно време от заслужаващите внимание трудове на д-р Г. Кацаров "Животът на древните траки" (София, 1912) и "Приноси към културната история на траките" (Сараево, 1916), в които са представени някои нови материали.

² Херодот казва, че след индийците траките били най-многобройни и че ако били обединени от един владетел, щели да бъдат най-могъщият и непобедим народ, но тъй като били разединени, били слаби.

и централна част на Балканския полуостров, но завладели големи области отвъд Дунав и дори северно от Карпатите и се настанили там. Те се заселили и в Мала Азия и в Гърция³.

Културата и начинът на живот на траките за разлика от тези на същинските македонци коренно се различават от гръцките. Нека споменем само един пример: траките живеели в многоженство, на омъжените жени със строги мерки била налагана съпругеска вярност, а девойките имали голяма сексуална свобода. Жените се купували, но родителите им, ако имали причини да бъдат недоволни, можели да си ги вземат обратно, след като върнат откупа. Жените обработвали земите и вършели домашната работа, те били главната работна сила в стопанството и се оценявали именно по този показател. Купуването на жени и третирането им като нисши същества и като работна сила е силно разпространено и днес сред македонските българи, но не виждам причина да обясня това отношение към жените с тракийското влияние. Впрочем то е широко разпространено и сред славяните.

Особено силно впечатление прави тракийският обичай мъжете и жените да се татуират не само по лицето но и по тялото. Намерени са доста глинени фигурки и рисунки върху вази, на които може да се различи татуировката. Касае се за незаличимо нанесени черти, звезди, кръгчета и други фигурки, а също и рисунки на растения и животни.

Учудва също и трайността на татуировката при аромънското племе фаршериоти, които от ранна младост татуирали челата си със син кръст или звездичка. Сведенията на някои съвременни пътешественици, които съобщават за същия обичай при гръцките овчари, почиват върху заблудата, че той се отнася само за фаршериотите (вж. по-долу).

У тракийските племена раждането на дете не е повод за радост предвид житейските страдания, които очакват новороденото и смъртта на човека не е повод за скръб, тъй като починалият се отървава от мъките, напускаяки земята. Във всеки случай подобна традиция не се е запазила при никой от съвременните балкански народи. Наистина мъжете се държат доста хладнокръвно, но жените шумно оплакват мъртвия. Това важи не само за славяните, а и за гърците, албанците-християни и аромъните.

Езикът на траките

Като изключим открития в последно време надпис, който въпреки усилията на Хирт⁴ още не е разчетен, то и за тракийския език не разполагаме с взаимосвързани текстове, макар да има голям брой глоси (вж. Томашек, оп. цит.), отнасящи се специално за наименования на растения, географски и лични имена, които със сигурност ни показват не само, че тракийският език е индоевропейски, но и че несъмнено може да се причисли към сатем-езиците.

Някои от наименованията на растенията са запазени като например: **mozula** и **mizela**, алб. **modhule**, староалбански **mo(a)zula**, от което идва румънската дума

³ Паул Кречмер, "Въведение в историята на гръцкия език", с. 171 и следв.

⁴ Индоевропейски изследвания, 37, с. 209

mazare. Значението на албански е *мораво рогче, семена на плевели, семена на фий*, на румънски *грах*, докато Диоскурид го дава **thymos**. Това не бива да ни кара обаче да се усъмним в идентичността на думите, защото се касае за един и същи лесно обясним преход в наименованията на тамяна, моравото рогче, фия, граха.

Сигурно е значението също така на албанската дума **manda** – *къпина*, (в мъжки род) *черница*, **manda ferre** – *къпина* (по-точно *черница с тръни*). Някои други случаи са от по-съмнителен произход, но е ясно, че тракийски думи се срещат в албанския и оттук преминават в румънския език.

Съхранени са и до днес редица тракийски наименования на градове, местности, реки и планини, например Скупи – Скопие (на турски Юскуб), Астапус – Щип, Билазора – Велес (на турски Кюпрюлю), Стримон – Струма, Скардус – Шар и т.н., дори тракийското лично име Герман. Името на местността Дардания се обяснява чрез албански като *Страна на крушите* (**dardhe** – круша).

Илирите

Траките са заемали центъра и цялата североизточна част на Балканския полуостров, а илирите са населявали северозападната част. Те проникват освен това далеч отвъд Балканите; не само в Северна Италия срещаме илирийски потомци, но и по южното крайбрежие на Апенинския полуостров, където са живели япигите и месапите, чийто език доказано спада към илирийския. Не е известно докъде са стигнали те на юг в Балканския полуостров. В южната си част Епир вероятно е бил под силно гръцко влияние още в праисторическо време, но по-късно последвало проникването на илирите на юг.

Северната граница между илирите и траките се определя лесно. Погрешно е да се смята, че някога р. Тимок е била етническа граница. И до днес от двете страни на долното ѝ течение живеят румънци (в сръбския неготински и българския видински край), а по средното и горното течение – българи.

Тъй като руслото на Дунав (така наречения Казански проход) е било напълно непроходимо, а по южния бряг все още е непроходимо, то идващите от север нашественици можели да проникнат на Балканите само от изток или от запад на дивата планина (сега Голубина планина, висока до 1300 м), простираща се между Морава и Тимок и известна в Средновековието под името "Българска гора". Те дошли следователно или от днешна Влахия, или от унгарската равнина. Вероятно са се събрали в долината на Морава, но Шар планина се явява като напречна преграда в югозападна посока. Правата линия от Милановац на Дунав през Ниш към Охрид е приблизителната граница между илирите и траките в древността, между сърбите и българите в Средновековието, а в по-ново време между двата народа се вклинили албанците. Към Македония са се преселвали и траки, и илири, както споменахме по-горе; невъзможно е следователно да се определи точно границата, защото македонците са силно смесени с траки и илири, а по крайбрежието и в градовете – с гърци. За езика на илирите сме ориентирани много по-малко, отколкото за този на траките; глоси напълно липсват, в илирийската област на Балканския полуостров надписи не са намерени; но има голям брой надписи, останали от венети и месапи. От тях и от

личните имена с голяма сигурност може да се определи принадлежността на илирийския език към индоевропейските езици и към кентум-езиците. Езикът, обичаите, битът на илирите съществено се различавали от тези на траките. Без да се впускаме в подробности, може да приемем обаче, че е съществувало заимстване в езика особено на думи от чужд произход и при двата народа, които живели столетия наред при общи граници, а на места и заедно. По-подробно се спира на езика на илирите Х. Хирт в труда си, посветен на Киперт, с.181, а също П. Кречмер в цитирания вече труд, с. 244 и следв.

2. Древността: гърци и римляни

Най-напред гърците стъпили на крайбрежието само като търговци. Най-старите колонии са Терма (по-късно Солун), Амфиполис, близо до устието на Стримон (Струма), Метоне и Пидна в залива на Солун. Отгук гръцката култура, а след това и езикът (чрез търговията) се разпространяват във вътрешността на страната. И дори когато страната попада под римско владичество и става римска провинция (146 г. пр. Хр.), процесът на погърчване не може да спре. Сигурно и християнизирването на местните племена от гръцки проповедници е допринесло за погърчването. Още преди отделянето на Източната римска империя не само Македония, но и всички тракийски земи, обхващащи Родопите и чак до Балкана, са под гръцко влияние, за което съществуват неоспорими доказателства. Не бива да си представяме процеса на погърчване като изтласкване или унищожаване на македонците и траките – за подобно нещо на самите гърци не биха достигнали хора. Точно обратното: под римско владичество и въпреки него гръцкият език печели непрекъснато почва благодарение на изключителното превъзходство на гръцката култура над местните култури, а и над римската, самата тя силно повлияна от гръцката. Гръцки колонии е имало само в градовете и в течение на столетия те нараствали не само поради естествения прираст, но и поради постоянно прииждащите преселници. Поречията на реките Марица (Хеброс), Места (Нестус), Струма (Стримон) и Вардар (Аксиос) стават гръцки говорящи области още под римско владичество.

Езикът на македонците замира, този на траките обаче се запазва само в отдалечените от главните пътища планински области, където живее изолирано местното население от пастири, което не взема никакво участие в политическите борби. Затова и не сме чували нищо за него. Блестящо доказателство за това, че тракийският език продължавал да съществува в отдалечените планински области е, че дошлите по-късно българи заимстват директно от тракийските пастири наименованията на местности като Пулпудева, намиращ се на мястото на днешния Пловдив, въпреки дошлото от ранната древност име Филипопол (наречен така на името на Филип II, бащата на Александър Велики) и римското му име Тримонциум; същото се отнася и до Стара Загора, която местното българско население все още нарича Боруй – име, което сигурно идва от тракийското Берое.

Когато такива думи преминават от един народ в друг, не бива да се учудваме, че настъпват значителни промени, които невинаги са лесно обясними, като например Дуросторум – Силистра, Бонония – Видин; доказателство за тях обаче са междинните степени в развитието на българския език (Дръстър и Бъдин).

Още в шестото столетие Теофан споменава за войска на готи и траки (539), и по-специално за племето беси, което главно в римския период е играло значителна роля. Източните римляни набирали най-добрите си войници измежду бесите. Както е известно, император Маркиан е бил бес, а Лъв I носел прозвището Бес.

Докато на юг от Балкана – в Тракия и Македония – гръцкото влияние е силно, на север от него – на територията на траките и на северозапад при илирите се разпространява латинският език. След романизирането на даките при император Аурелиан римският елемент толкова се засилва, че провинция Мизия изпада изцяло под римско влияние. Доказателство за това са латинските наименования на местности и директни свидетелства на летописци. Прискос, който пътешества из страната още в V век (Томашек, 1, с. 1, 78), съобщава, че навсякъде по територията на днешна Сърбия и България латинският се използвал като административен и говорим език. Знаем също че тукашните епископи в кореспонденцията си с източноримските императори използвали латински език. Естествено и в градовете имало значителни гръцки колонии, но и чрез чиновниците, чрез римските войници и романизираните траки войници латинският език бил пренесен южно от Балкана в предимно гръцките области. Имена на местности от римски произход едва ли могат да се срещнат в Македония, но не може да се каже, че напълно липсват, като например пренесеното от по-късния период Кимпалонга (1014), което очевидно е *Camprus Longus* с тогавашното румънско произношение Къмпулунгу. И тъй в началото на Великото преселение на народите на Балканския полуостров е имало два основни езика: латинският в Мизия и Западните области около нея чак до Адриатика и гръцкият в Тракия, Македония и по-късно на югозапад. Освен това при тракийските беси се е запазил все още старият местен език, от който се развива днешният албански. Така че не може да се говори за отмиране на тракийския напълно, а за по-нататъшното му развитие като албански със силно влияние на латински.

3. Великото преселение на народите

а) Готи, вандали, хуни

Когато през IV век хуните предизвикали мощно преселение на народите от Изток на Запад, то засегнало най-напред Източната римска империя, а провинциите Мизия, Тракия и Македония отдавна били арена на опустошителни набези и ужасни плячкосвания. От 376 до 400-та година преди всичко вестготите кръстосвали страната и дори основавали постоянни селища, както личи от географските имена у Прокопий, някои от които като *Thrasa-dala*, *Dala-tarba* (*tarba* - *thaurp* - *dorf* - село) имат подчертано германски произход. Тяхната основна територия очевидно била Тракия между Марица и Родопите, където вестготите при император Валенс установили своите заселища, а по-късно през V век, остготите се заселват по долното течение на Дунав в Мизия. В Македония вестготите под предводителството на Аларих идват в 395 г.; около 50 години по-късно идва Атила и се отправя почти по същия път към Гърция. Фактът, че не всички готи са се изтеглили от полуострова през 488 г., а от тях вероятно значителна част е останала, се доказва от обстоятелството, че на Хемус намираме *Goti-minores*, от които произлиза Улфила. Дори се предполага,

че през IX век в Томи (Мизия) готският е силно представен и че се извършват богослужения на готски.

Възможно е, разбира се, в Македония да са се запазили готски етнически групи, но сигурни доказателства за това няма дори и при Типус.

Същото се отнася и за вандалите. Те причинили наистина големи злини в западната част на Балканския полуостров със своите набези и с отвличането на местни жители в робство, но не се установили за по-продължително време по тези земи.

Още в 422 г. хуните предприемат нападения от Панония към Източната римска империя, насочени предимно към Тракия. През 426 г. тръгват на нов поход. Почти десет години (от 440 г. до 450 г.) те се задържат на Балканите и покоряват Източната римска империя, а Атила превръща император Теодосий II в свой данник. Но след това се насочват на Запад.

Германските готи и вандали а по-късно и татарските хуни не оказват трайно влияние върху населението на Балканите, докато нахлуването на славяните има важни и трайни последици.

б) Славяните

Източната римска империя, която става самостоятелна през 395 г., има следния вид от етнографска гледна точка: на запад – романизирани илири, смесени с римляни, а на изток – траки, които в Мизия били силно примесени с римляни, но в планините около Софийското поле и Родопите живеели етнически чисти тракийски племена. Както вече споменахме, на север от Балкана господства латинският, а на юг – гръцкият, който естествено се говорел от гърцизираните много преди това македонци и от тамошната смесена раса от македонци, траки, илири и малка част гърци. В VI век след няколко набези на антите на Балканския полуостров се излива пороят на словените (склавини). В 581 г. от тази беда били сполетени дори Епир, Тесилия (град Велестино носи името си от славянското племе велегизити – велегостичи) и даже Ахея. През 583 г. славяните и аварите тръгват към Солун, който отново е в опасност през 597 г. Избухналата чумна епидемия в града и сред обсадилите го войски спасяват Солун от опустошаване. Можем да съдим докъде са нахлули славяните по имената на местностите, запазени навсякъде, където те са се заселили на поголеми групи. Столетия наред областите около Спарта и Елида били населени със славяни и още от XIII век френските феодали били принудени да се бият с тези славяни, за да запазят своето господство. В резултат на това настъпва пълна промяна в езиковите и народностните отношения.

Малко по-късно в западната част на Балканския полуостров се установили хърватите и сърбите, а словените преминали долния Дунав и проникнали в Мизия още към 493 г. Голяма част от местните романизирани траки и римляни били погълнати от славянския порой с изключение на ония, които намерили убежище в планините, където съжителствали с избягалите там беси (траки). Те живеели заедно и били принудени да водят мизерно съществуване на пастири, докато живеещите в равнината славяни се занимавали главно със земеделие и

животновъдство. Македония била напълно залята от славянските племена и първоначално само в градовете оцеляло гърцизираното население; в по-добро положение било то на юг, в близост до крайбрежието и административните центрове на Източната римска империя; по-малка част се е запазила на север, където бих могъл да спомена само Мелник, чието местно население заедно с преселниците успяло да се запази до днешни дни, но други градове като Охрид, Прилеп, Велес и дори разположената доста на юг Едеса (Водена) били напълно славянизирани; в наше време гръцкият език възвръща позицията си. В политическо отношение славяните се проявявали по-слабо, тъй като били разделени на голям брой племена (древляни, северяни, кривичи и др.). Те нямали съзнание за единството на процесите и заради това на източноримските императори не им било трудно да ги държат в подчинение. Промяна настъпила едва след идването на българите в края на VII век.

в) Произход на власите и албанците

С нахлуването на славяните дошъл часът на раждането на два нови народа, които, незабелязани и неспоменати от историците, първоначално се развивали в отдалечени места и в планините. Това били днешните албанци, потомци на траките (бесите), и власите, потомци на романизираните траки и на романските колонисти и войници. В резултат на контактите, а очевидно и на смесването, се получило така, че въпреки големите различия в словесното богатство на двата езика, които принадлежат към съвсем различни индоевропейски езикови клонове, целият им дух и редица флексивни и синтактични особености представят много сходства (за подробности вж. в Глава III). Немалко албански езикови елементи преминават в румънския и такива от латински проникват в албанския, което е най-доброто и сигурно доказателство, че двата народа са възникнали в една и съща област и по едно и също време. Не ни остава нищо друго, освен да приемем, че това е областта между и около София, Ниш, Скопие, наречена от древните *Dacia Maditerranea* (това име очевидно е доказателство, че и тук е имало многобройни преселения на даките), и Дардания, откъдето извираат българските реки Морава, Искър, Струма и Вардар. Може да се смята, че това се е осъществило в периода между 600-та и 900-та година, защото за последен път се споменават латински говорещи войскове части в 579 г. (Теофан, изд. Бон, I, 394); за първи път обаче за власи, т.е. за техните потомци се говори в 976 г. (Кедрин, изд. Бон, II, 435). Следователно 300 години лежат в историческа тъма, през което време трябва да се е осъществила вътрешната връзка с трако-албанците, от една страна, и от друга, впрочем малко по-късно – със славяните; от този период датират по-старите славянски елементи в румънския, в основата на които е старобългарският и даже предстаробългарският. Северно от Дунав обаче зее празнина в историята от над 900 години, а именно от 270-та до около 1200-та година. Връзки с трако-албанците тук едва ли е имало. Дори само последното обстоятелство ни кара да търсим произхода на власите южно от Дунав, а към него се прибавят още цяла поредица други основания, на които обаче не се спираме тук. В Глава III ще разгледаме по-подробно съотношенията и характеристиката на двата езика.

Бесите са онова тракийско племе, което се е задържало най-дълго и е доказано недвусмислено, че още в VI век те са използвали майчиния си език (вж. по-горе). Това става в същата област, където е и люлката на власите. В XI век те се

явяват за първи път като албанци (Анна Комнина съобщава за голям брой нормани, българи, гърци и арванити, които през 1079 г. се отправят през Охрид към Солун). Те напуснали следователно местожителството си и се изтеглили на югозапад, заедно с част от власите и аромъните. За тях се споменава за първи път, че били около Каспийско море и още през XII век основали "Велика Влахия" в Тесалия. Основната част от власите обаче останала по старите си места, след това постепенно отделни групи се преселили на север в Банат, Седмоградско, а по-късно в Мармарош; още по-късно те нахлуват в Молдавия и Влашко, докато в края на XII век останалите на Балканите власи играят роля в българската история при създаване на Второто българско царство. Именно този клон, старият основен клон, е изчезнал най-рано. От него не са останали тук никакви други следи освен известен брой наименования на местности в околностите на София и в близките гранични със Сърбия планини, един дял от които и до днес е запазил името Влашка планина⁵. Вероятно обаче част от тях е тръгнала на юг и се е заселила в Караджова планина в Македония; аз ги опознах през 1889 г. и описах по-подробно техните обичаи и език. Нарекох езика по името на местността "Влахомеглен"⁶. Меглен е литературната (гръцката) форма на българското Мъглен (мъглив), на македонски Маглен.

Това е накратко историята на възникването на албанците и на трите влашки племена – румънците, аромъните и меглените, а четвъртото, което се е преселило в Истрия, тук не е поставено на вниманието ни. Главната обосновка на моите възгледи, почиващи на дългогодишни изследвания, ще изложа в специален труд, тъй като има още много факти, които тепърва трябва да се изясняват при по-нататъшни езикови, етнографски и фолклорни проучвания. Музиката и танците на румънците говорят съвсем определено за балканския им произход. Искам да подчертая, че напълно независимо от Томашек достигнах до същите основни изводи що се отнася до албанците. Радвам се, че мой приятел Х. Хирт в своето тържествено слово за Киперт (Берлин, 1898 г.) въз основа на изследването си на индо-европейските езици обори несъстоятелното, но вкоренило се мнение за илиризма на албанците. В подкрепа на това становище не се привежда никакъв друг аргумент освен мястото, което, както е известно, е слабо доказателство. Пълната липса на местни думи от областта на риболова и корабоплаването сочат също към това, че се касае за народ от вътрешността на страната, докато илирите са били опитни мореплаватели.

Искам да насоча вниманието специално върху обстоятелството, че образите в народните поверия, тяхната специфика и характер донякъде дори и имената, са еднакви при албанците, българите и румънците. Безспорно румънците са най-тясно свързани с балканските народи, докато живеещите на запад, север и изток от Румъния маджари и руси имат съвсем други култове в народните вярвания. Някои произхождат от гръцката и латинската древност и са се разпространявали сред тях, но обикновено в твърде характерна форма.

Албанската *кучерда*, която на юг носи гръцкото име *ламя*, съответства на българския и румънския змей (българската дума за *дракон*).

⁵ Вж. Вайганд, Румъни и аромуни в България, Лайпциг 1907. На приложената карта са обозначени румънските наименования на местностите в околностите на София.

⁶ Вж. Вайганд, Влахо-Меглен, Лайпциг 1892.

Вещица в албански, румънски и български се нарича **striga** (от латински); *вещерът* е на албански, както и на румънски, **strigoni** (*strigua, strigoi*) (от латински).

Елфите в албански и в румънски произлизат от Диана, алб. **zana**, рум. **zina**. Те имат същите характеристики като българоките вили или самодиви. Със **za** глас албанската дума няма нищо общо. Това доказва румънското мн. ч. на **zinele**. *Великан* се означава като *юдеин* и е взето направо от Библията, тъй като някога юдеите били познати само чрез Библията и то като приказен, могъщ народ. Може би от макавеите идва албанското **dzud**, на български и румънски **zid** (**zidioara**), на маджарски **sidovar** – Великанска крепост.

Безбрадият, коварният изменник на доброто, на румънски е **span**, от гръцкото **spanos**. Формата му с **a** доказва, че думата е проникнала в румънския език през прарумънския период и то само на Балканския полуостров. Не е случайност, че тази дума не е изолирано явление. Същата роля играе думата *безбрадия* и в албанските, и в българските приказки, но носи турското название *къосе*.

Румънското **gog, goga** (*goglet – глупав, gogleaza – глупост* е българското Гога – Георги). Също оттам произлиза албанското **gog, gogoli** със значение *несръчен* или *тромав великан*. Смятам, че това е достатъчно, но могат да се направят още много съпоставки, които имат по-малка доказателствена стойност.

2) Произход на българите

Днешните българи носят името на народ, който има незначително етнографско значение, но толкова по-голяма е политическата му важност. Случаят тук е както при германците: поробителят дава името и политическата организация на държавата, а след това се претопява в масата на победените, било защото те са по-многобройни, било защото имат културно превъзходство или пък и двете заедно, какъвто е случаят с българите.

Българите били степен народ, преселили се от Азия в Европа и се установили в руските етепи между Волга и Дон. По всяка вероятност те са от татарски произход. Арабският хронист Масуди съобщава за тях следното "Те са тюркски народ... много са смели и съседните народи са им подчинени (Маркварт, Източноевропейски етюди, с. 150). В V век българите се изместват на Запад, изтласкани от остготите и така стават съседи на Източната римска империя, с която скоро влизат във вражда, след като през VI век многократно нападат и плячкосват Балканския полуостров. През VII век българите, притиснати от хазарите, се прехвърлят под предводителството на Аспарух от Бесарабия на отвъдния бряг на Дунав, както изглежда със съгласието на ромеите, установяват своя лагер в близост до Тулча, при днешното село Николицел. По-късно, когато византийците предявяват претенции към други територии Аспарух завладява цяла Добруджа (678) и по-късно Мизия, населена със славяни и романизиранни траки, почти асимилирани от славяните. Те се съюзават с българите и признават техния вожд като държавен глава, за да постигнат взаимна сигурност срещу ромеите, които господстват тогава на Балканите, макар че славяните в Мизия, но не и тези в Македония, успяват да си завоюват известна независимост.

Така през 679 г. възниква обединената държава на славяни и българи. Българите като опитни войни и смел езически народ поели ръководството. Именно заради това ромеите говорят само за *българска* държава, въпреки че по брой славяните имали числено превъзходство. Неславянизираните траки (по-късно албанци) и романизираните траки (по-късните власи) били малко на брой и нямали особено политическо значение, така че първоначално не играели никаква политическа роля и затова към края на XII век за тях вече не се споменава нищо. Славяните запазили на първо време делението си на племена начело с князе; но през следващите две столетия вероятно е настъпило славянизирание на татарските българи, защото при княз Борис целият народ приема християнството и се появява църковна литература на старобългарски език. Считаме, че този език е бил чисто славянски и нито в речевото богатство, нито във флексията се наблюдава влиянието на прабългарския език, който оставя много малко езикови следи, защото очевидно в целия строеж и вътрешна форма напълно се различава от славянския, а и защото прабългарите не могли да предложат на местното население по-висока култура или културни понятия, които то би могло да възприеме. Виждаме обаче съвсем ясно влиянието на гръцкия синтаксис в старобългарския, защото първите преводачи на Светото писание са от Солун – братята Кирил и Методи; те превеждали гръцките образци с невероятна точност, за да не изопачат свещеното Божие слово и така упражнили насилие над българския език. Българският народен говор, както се говори в Македония, е основата на литературния старобългарски език, за който била съставена специална азбука: на основата на гръцкото официално писмо – кирилица, и на основата на гръцкото църковно писмо – глаголица. За различни специфични звукове, които не съществували в тогавашния гръцки, били въведени специални знаци.

С разпространението на християнството старобългарският език и писменост се разпространяват благодарение на славянските апостоли Кирил и Методи най-напред в Моравия, след това, когато били прогонени оттам, и сред българите и останалите православни славяни, а също и сред власите на Балканите, които при по-късното си преселение на север пренесли със себе си православните обреди и българския църковен език. При русите и румънците старобългарският език се въвежда не само като църковен, но и като литературен и административен и това забележително обстоятелство се запазва до най-ново време като в Румъния народният език съвсем бавно се въвежда в църквата и администрацията едва в XVI и XVII век, в Русия – едва в края на XVIII век. И така виждаме, че македонският български е носител и посредник на разпространението на християнството и на византийската култура в православна Югоизточна Европа. Политическото присъединяване на Македония към България става в средата на IX век при хан Пресиян, който владеел голямата част от Македония между Струма и Охрид. В същото време ромеите водили война срещу арабите. Въпреки всичките си усилия, те не успели да си върнат отново тази земя, особено когато Симеон Велики станал цар на българите.

4. Средновековие

а) Македонии под гръцко, българско (Първо българско царство), западнобългарско господство

Столица на Южна Македония (Macedonia Prima) през римската епоха бил Солун, който поради благоприятното си разположение до брега на морето, служел като изходен пункт на големия търговски път от Виа Егнация до Дирахион (Дурацо) на Адриатическо море. Към него водели пътища към Константинопол от север през долината на Вардар и от изток през Серес. По време на римските императори Солун постигнал голям възход. Градът се превърнал във възлов пункт на търговията между Европа и Азия. Когато гражданите на Солун – гърци и македонци, горди със своето царство, въстават срещу римляните под предводителството на Теодосий, 7000 от тях биват убити. Резултатът бил значителна загуба на политическо влияние. Градът западнал още повече, когато славяните завзели околностите му, с което движението на север и северозапад се ограничавало, а понякога напълно прекъсвало. Освен това градът много пъти бил плячкосван при набезите на славяни и сарацини. Ромеите обикновено били толкова заети с войни, че не били в състояние да защитят достатъчно надеждно такъв важен търговски център. Все пак те успели да отбият мощния щурм на българите, предвождани от цар Симеон Велики (892 – 927), и да запазят града с малка крайбрежна ивица около него. А Симеон завладял почти целия северен Балкански полуостров – от Адриатика до Черно море и от Дунав до Егейско море.

При неговия наследник цар Петър, който водил войни с унгарци и руси, силата на ромеите укрепнала; недоволството от царя нараснало до такава степен, че западната част на царството - Македония, но без областта на Солун, се отделила като самостоятелна начело с велможата Никола (963). Десет години по-късно България попаднала под византийско робство, а в същото време в Македония възникнало ново българско царство, което под могъщата власт на мъдрия цар Самуил (980 – 1014) постигнало бърз, но краткотраен разцвет. Не само Македония, но и голяма част от Албания и Сърбия, а също и Западна България до Искър попаднали под негова власт. Прилеп, след това Преспа и накрая Охрид станали негови седалища.

Царуването на Симеон и Самуил е периодът, в който Македония напълно се българизира и то така, че и до днес българското национално самосъзнание се е запазило по-добре отколкото в самата България, където турското и гръцкото робство почти напълно го задушили. Тогава областите в Западна Албания били слабо населени с българи, но в Средна Албания, особено около Томор и териториите около Томорица и Опар, многобройните български имена на местности доказват, че някои райони тук са били по-плътнo заселени с българи. През 1911 г. чух в Елбасан една песен, която децата пееха, без да разбират съдържанието ѝ, и която очевидно е силно изопачепа българска песен, запазила се от по-стари времена, защото на шир и дълж в цялата околност няма вече нито един българин. А Спас Копчевич ни разправя небивалици, че в Елбасан живеели 20 000 криптосърби!

Тесалия също била завладяна от Самуил, но неговите походи в Елада не постигнали траен успех. През 996 г. той претърпял толкова силно поражение при р. Сперхей, че никога повече не могъл да се съвземе от него. Във лицето на византийския император Василий той имал много упорит противник, който не се успокоил докато не постигнал пълна победа над българите. През 1014 г. българската войска била напълно разбита при Кимпалонга (Къмпулунгу) на

Струмица (вж. по-горе). С голяма мъка Самуил успял да спаси живота си. 15 000 пленници били ослепени и изпратени в Прилеп на царя. Когато видял нещастниците царят получил сърдечен удар. Въпреки отчаяната съпротива на болярите, Македония била поробена и през 1019 г при тържественото си влизане в Константинопол император Василий ликувал като покорител на страшните българи. Така Македония попаднала отново под властта на Византия. Само Охридската българска патриаршия се запазила като самостоятелна институция (след 1020 г.) и обхванала не само Македония, по и Епир, Тесалия, а също на север цялата, завладяна някога от Самуил, територия чак до Белград, Сърбия, дори Дунавска България от времето на Второто българско царство, когато Търново става не само политическа, но и духовна столица. Впрочем за Охридски патриарси скоро започнали да избират само гръцки епископи, а тяхната грижа била единствено да запазят автокефалния характер на българската патриаршия. Едва в XVIII век Охридската патриаршия станала напълно самостоятелна, след като през различни периоди от 1019 до 1767г. била зависима политически и от византийците, и от българите, от епирците, норманите, сърбите и накрая от турците.

б) Второ българско царство (Велика Влахия в Тесалия, норманите, Теодор Епирски)

В края на XI век норманите нахлули в Македония и я опустошавали пет години наред (1081 – 1085), при което и Солун пострадал значително; но господството на гърците над македонците продължило около 200 години – от смъртта на цар Самуил до царуването на Йоаница (Калоян) през Второто българско царство.

Към края на XII век българите се вдигнали срещу византийците, подкрепени, а може би подтикнати, от живеещите в западно-българските планини власи, които тук с течение на вековете толкова се увеличили, че, както вече споменах, част от тях се отправили на юг. Още в X век, през 976 г., Калодрис споменава за власи в близост до Кастория. В XII век в Тесалия възниква влашка държава, Велика Влахия, която при Йоан I (1258 – 1296) постига голям подем и в средата на XIV век е завладяна от сърбите, заради което техният предводител Стефан Душан се назовавал Граф на Влахия (Хопф, VI 145). По-късно за власи се говори в Северна Гърция, където Акарнания и Етолия се наричат "Малка Влахия". Власи се споменават също и в Евпея, Пелопонес и даже в Крит, но не и в същинска Македония. Към края на XIV век (1379) за власи се говори в Янина – Епир, където те съжителстват с българите. Сръбският деспот Тома Прелюб Комнин ги използва срещу размирните албанци (сръбски Гласник 14 В 1862, с. 257).

През XII век, а по-вероятно още през XI век, власите се преселват поотделно от първоначалните си убежища южно от Дунав на север през долината на Морава в Банат, а след това към Западно Седмоградско. Тези, които останали по старите си места до края на XII век, били толкова силни, че взели живо, ако не и водещо участие в създаването на Второто българско царство, което поради това често се наричало Българо-влашко царство. Френският хронист Робер дьо Клери, който описва поробването на Константинопол от латините, говори за цар Йоаница винаги като Йоан Влаха (глава 112, 116 и др.).

При цар Асен Дунавска България и граничните с нея територии се освобождават от византийско робство. Столица става Търново, където се води и оживен духовен живот, чийто разцвет настъпва в XIV век при Теодосий Търновски и неговите ученици патриарх Евтимий, Григорий Цамблак и др. Приемникът на Асен Калоян (Иваница) завладява Тракия и Македония, но без Солун, завзет от епирския деспот Теодор през 1223 г. Той даже се провъзгласил за император, защото освободил царството от игото на латините. Мощта на Търново нараснала още повече, когато след победата при Клокотница край Марица през 1230 г цар Иван Асен II завладява Гърция и разширява границите на царството си дотолкова, че включва в тях не само Македония, но и Албания. Неговият предшественик Калоян бил завладял вече голяма част от Сърбия, включително Белград, който още при Първото българско царство – IX и X век – бил включен в границите на България. И така при царуването на Иван Асен II Второто българско царство имало приблизително територията на Първото българско царство при Симеон Велики. Трябва да отбележим впрочем, че той отстъпил солунската област, Тесалия и Епир на зет си Мануил, брат на победения Теодор, които първоначално му бил васал. При приемниците на Иван Асен II Калиман (1241 – 1246) и Михаил II Асен (1246 – 1257), които били далеч под нивото на предшественика си, българското царство бързо запада. Югоизточна Македония със Солун попада под властта на никейските гърци, а Северозападната след слаба съпротива се подчинява на епирския деспот Михаил II. Тъй като положението в България става все по-безнадеждно и недоволството на народа, изтощен от войните и страдащ от непрекъснатите набези на татарите и турците, се засилва все повече, а и родът на Асеновци вече е измрял, в продължение на десетилетия се водили вътрешни борби за трона. Тези обстоятелства довеждат накрая до разделянето на царството на четири части и страната до такава степен загубва силата си, че още в средата на XIV век изпада в частична зависимост от турците, а през 1388 г. при султан Мурад голяма част от нея става турска провинция. През 1393 г. султан Баязид присъединява към турската империя и последната полусамостоятелна част от българската държава.

Характерът на старобългарския език в Македония, както е запазен в паметниците от времето на Първото българско царство, при цар Самуил, а след това и при Второто българско царство, е повлиян от среднобългарският, така че и съвременният македонски език е изцяло сходен на българския и образува с него единно цяло (вж. подробно в Глава III).

в) Сърбите

Тъй като през Средновековието и сърбите държали за известен период Македония в подчинение, с изключение на областта около Солун, би трябвало да се занимаем и с тях, толкова повече че в наши дни Сърбия предявява претенции към Македония, позовавайки се на историята.

Когато славяните навлезли в Балканския полуостров, северозападните племена били разпръснати в различни краища по волята на гръцките василевси. Всяко от тези племена имало свой предводител, но те не били свързани с политически връзки помежду си, докато, както вече споменахме, североизточните славяни

благодарение на българите твърде рано постигнали единно политическо държавно устройство.

Гърците, които виждали в лицето на българите най-опасния си съперник, поддържали със сърбите приятелски отношения за обща борба срещу тях. Сблъсък между сърбите и българите, които разпростирали мощта си само на запад, неминуемо щял да настъпи рано или късно. Едва в IX век, при хан Пресиян, сме свидетели на стълкновение, при което сърбите отблъснали българите и дори взели в плен Владимир, сина на княз Борис.

И все пак границите на българското царство били изместени значително на запад, чак до линията Белград – Призрен. При могъщото управление на цар Симеон (893 – 927) към него се присъединили голяма част от днешна Босна, Херцеговина и Черна гора, области, които и след разпадането на Великобългарското царство останали под властта на царя на Западна България Самуил. Но когато император Василий II (976 – 1025) окончателно сломил силата на българите, сръбските племена се подчинили на византийците, но не запазили предишните си приятелски отношения с тях. Напротив, тъй като вече нямало защо да се съобразяват с българите, те поставили сърбите в робска зависимост. Това сигурно е били основната причина, поради която князете на Раса (Нови пазар) успели да поемат водачеството на сръбските племена като велики жупани на Расция в поречието на Рашка, приток на р. Ибър. Тук се е зародило сръбското царство. Затова в немските исторически документи до наши дни са отбелязани като расци, а за маджарите те са "рац". В Раса възниква зависимо от охридската патриаршия епископство, което поставя основите на сръбската национална църква.

При великия жупан Стефан Неманя младата държава се разширява в борби с византийците, в които сърбите получават подкрепа от венецианците. Когато в 1196 г. великият жупан се оттегля в манастир, неговите наследници, които впрочем по времето на Второто българско царство, особено при Асен II, изпадат в зависимост от българите, успяват постепенно да се обединят.

При Стефан Урош I (1243 – 1276), и още повече при Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321) те разширяват властта си на юг. Скопие бива отнет от византийците и превърнат в седалище на сръбските крале. Оттук Милутин извоюва Северозападна Македония от византийците, без при това да се скара с българите, с чиято династия е свързан с родствени връзки. Стефан Урош III (1321 – 1331) повежда битки с българите, нахлува във Велбъжд и в 1330 г. печели победа над тях.

Разцветът на сърбите идва обаче при неговия наследник Стефан Душан (1331 – 1355), който е смел, умен и енергичен владетел изключително щедър, особено към манастирите. Той успявал да спечели приятели и привърженици, но не се възпирал да използва насилие, лукавство и жестокост, ако считал за необходимо. Тъй като бил женен за сестрата на българския цар Йоан Александър, поддържал приятелски отношения с българите, но срещу византийците хвърлил цялата си военна мощ и завладял не само Македония, но и Тесалия (Велика Влахия) и Епир (през 1345 г. в негови ръце падат Берат и Валона). Гърците били прогонени от градовете и на тяхно място дошли сръбски

чиновници и духовници. Тогава Сърбия става първата сила на Балканския полуостров, обединила в 1350 г. не само същинските сръбско-босненски области, но и значителна част от Западна България и Македония (с изключение на Солун), Албания, Епир, Тесалия и Етолия.

Но сръбският възход не продължил дълго. Още при Стефан Урош (1355 - 1371), който на 19 години става "император на сърбите и гърците", започва разпадането на държавата. Полубратът на Стефан Душан – Симеон (1356 –1370) управлява в Трикала – Тесалия и през 1366 г. става регент заедно с крал Вукашин в Македония. Когато по-късно последва сблъсък с турците и в 1371 г. сърбите претърпяват страшно поражение при Черномен на Марица Македония пада под турско робство; в 1373 г. турците превземат Прилепското княжество, а в 1385 г. и Серес, в 1391 г. ги последва Солун, който пада под властта на султан Баязид.

Така цяла Македония остава поробена от турците до 1912 г., т.е. повече от 500 години. Те я държат здраво в ръцете си, докато господството им бива разгромеио от обединените усилия на балканските народи.

2) Печенегите и куманите

Тук трябва да се споменат още два народа, които, макар че не оказали силно влияние в етнографско отношение, са играли значителна политическа роля не само северно от Дунав в днешна Румъния, но и в България, а в някои случаи влиянието им стигнало чак до Македония.

През IX век печенегите (пацинаки при византийците) идват в Русия, след това през Бесарабия стигат до Унгария и до румънската равнина. Скоро оттук навлезли в Мизия и започнали битки с българите и византийците, довели до гибелта им. По времето на техния хан Тирах (1048 – 1053) много от тях се заселили в околностите на София и по-късно в Овче поле, Северна Македония, около Скопие. Възможно е спецификата на шопите в Софийското поле да се обясни с присъствието на печенегите. Останалата част, която със своя хан преминала в Добруджа и постигнала известен напредък, била разбита от император Алексий Комнин, който се съюзил с куманите; през 1091 г. след битките при Хиреной и Левунион на устието на Марица те претърпели такова унищожително поражение, че напълно се загубили като народност. Останки от тях избягали в Унгария. Места като Печенечка при Херкулусовите бани или такива като Бешеньо (унгарците ги наричат Бисени) напомнят за тях. В Македония обаче, освен гореспоменатите селища, съществува и заселище в областта Меглен (Моглена), което, както съобщава Зонара (18, 23 изд. Диндорф), играе известна роля и по-късно (сравн. също по-нататък при Меглените).

Много близки с печенегите са куманите, които византийците определяли като племена със еднакъв език. По начина им на живот също си приличали: и те били войнствен номадски народ. Византийците ги наричали узи, арабите – гхузи (сравн. тук имената на диешните хузули в Карпатите). Русите ги наричали половци (маджарите – палози), т.е. "жълти, русокоси". Тъй като техният език ни е известен чрез Cod. cumanicus (изд. Беза Кун), знаем, че те са били тюркско-

татарски народ. В XI век дошли на северния бряг на Черно море, след това изтласкали печенегите от Молдова и Влахия и се установили по тези места в XII и XIII век, докато не станали жертва на монголската мощ. За присъствието им свидетелстват много имена на местности и реки в Румъния (за това вж. 26/29 Годишен доклад на Румънския институт). При унгарския крал Бела III, през 1239 г. над 40 000 кумански семейства се заселили в унгарската равнина, която поради това нарекли Кумшаг (Кумания). Немалка част достигнали обаче на Балканския полуостров, където по времето на своя разцвет играли значителна роля както при българите, така и при византийните. При двата народа срещаме владетели от кумански произход. Че са се заселили и в Царство България, доказват имена на местности, като Куманите (Дряновско), Куманина (Луковитско) и още едно в Софийско, Кумановци (Търновско), Кумкьой т.е. Куманско село (Харманлийско).

Най-известно е обаче разположеното в Северна Македония на север от Скопие градче Куманово. Доколко разпръснато живеещите в Македония гагаузи са наследници на куманите, не може да се установи. Не е сигурно също дали изобщо гагаузите трябва да се приемат а priori като кумани, макар че е твърде вероятно останките от куманите да са се смесили с тях. Аз лично считам по-скоро за кумани истинските чанго, живеещи в Молдова и говорещи маджарски, заради подчертаио русия им тип, отколкото гагаузите, които са от различен произход (вж. деветия Годишник на Румънския институт, с. 131: Произход на общностите).

5. Новото време: Турците

С появяването и нахлуването на турците на Балканския полуостров, използвани вече многократно от византийците, а също и от българите като помощни войски, за тукашното население започва нова епоха, донесла със себе си значителни промени. Всички народи загубват своята самостоятелност, превръщат се в резерв на своите господари, като чрез огромни даждиета от всякакъв вид им помагат да водят войни за разширяване на турското господство и за поддържане на държавата; по-късно със земеделския си труд поемат основната тежест по изхранването на цялото население като аргати в чифлиците, преминали в ръцете на турските бейове, и във вакъфите (държавните и църковните имоти). Като занаятчии, особено тъкачи, обуцари и шивачи, работят главно за огромните потребности на турската войска. Когато в резултат на постоянните войни се усеща остра липса на мъже, всяка година започват да изпращат хиляди християнски деца от България и Македония в еничарските полкове, където се възпитават като фанатизирани турци. Именно по този начин турският народ се превръща все повече в смесица от раси, за което допринасят немалко и харемите на заможните турци, а също и обстоятелството, че всички мохамедани, независимо от етническия им произход, се считат на първо място за равноправни синове на Пророка и лесно могат да се женят за мохамеданки. Така че и при анадолците, същинските турци от Мала Азия, рядко може да се срещне истински турски расов тип. Но също така поради обичайната практика турските войници да изнасилват християнски девойки много турска кръв се влива и в християнското население на Македония, Тракия и България.

Наистина преминаването към исляма не е издигано от турците като програма. Нещо повече те предоставят твърде голяма свобода на патриаршията в Константинопол като единствен представител на всички православни народи. Но политическият и административният гнет, данъците, тегобите, заплащането в натура и ангарията, а също несправедливостта в правораздаването били толкова непоносими, че не само отделни личности, но цели села и области преминавали към исляма и това явление не било съвсем необичайно. Така при отделните националности срещаме доста мохамедани, които са запазили майчиния си език напълно, обичаите само частично, но в голяма степен приемат духа на исляма и фактически се превръщат в негови разпространители сред своите сънародници. Затова не бива да се учудваме, че турско-арабската култура толкова силно е повлияла на миросгледа, начина на мислене, начина на живот, бита (заедно със съответните термини гозби, напитки, облекло, домакинство, градинарство, млекарство и т.н. и т.н.) на всички балкански народи, особено на българите, които най-дълго време и най-силно са страдали под турско робство. Обяснимо е също, че е възприета в голяма степен терминологията на управлението, на военното дело, съдопроизводството а също и на търговията и транспорта. Ето защо днес, когато балканските народи са постигнали политическата си самостоятелност, те са принудени да въвеждат голям брой нови думи, прибавки или европейски чуждици, за да придадат на езика си национален облик и да го направят годен за литературен език. Макар че и говорените в Македония езици не са изчезнали, тук наблюдаваме много по-силно турско влияние отколкото в България, Сърбия и Гърция. Най-силно е повлиян местният албански, тъй като всички албанци мохамедани владеят турски и го използват на обществени места, а майчиния си език използват само у дома.

Началото на турското господство започва при султан Орхан (1326 – 1359) със завземането на Галиполи, където турците влизат в съюз с каталаните; при султан Мурад I (1359 – 1389) турското господство се разпространява и в Тракия първоначално в битки с отслабналите византийци, след това с българите, чиято държава била разделена на четири части и поради това станала лесна плячка на завоевателя. В 1361 г. бива превзета крепостта Димотика, а в 1363 г. – Одрин, превърнал се в първо седалище на султаните. След споменатата вече победа при Черномен в 1371 г. над сърбите, пътят на турците към Македония вече бива открит; през 1373 г. е завладяда областта на Места и Струма. Сръбските княжества около Прилеп, южно от Шар планина, во главе с Крали Марко (на който в сръбския и българския фолклор се отделя такава голяма роля, но тя далеч не отговаря на действителността) и областта, владяна от деспот Йоан Углеша с център Серес, Южна Македония, също стават лесна плячка на турците, докато основната част от Сърбия на север от Шар планина, запазва още известно време своята самостоятелност. Княжество Велбъжд начело с княз Константин също става васално на турците и те го преименуват в Кюстендил. В 1375 г. Мурад завзема Ниш след 25-дневна обсада; пред грозящата ги опасност славянските князе се обединяват и първоначално имат успех в битката при Плочник на р. Топлица, но след това са напълно разбити на Косово поле през 1389 г., а Сърбия пада под турско робство за дълго. Тогава турците, възглавявани от султан Баязид I (1389 – 1403) се обръщат на север. През 1393 г. е превзета старата столица на България – Търново и много от най-видните ѝ граждани са избити; последният цар Иван Шишман е отведен в затвор във

Филипопол, а последният български патриарх Евтимий е заточен в Бачковския манастир. Приблизително по същото време под турско робство пада и Влахия; византийският император Йоан V става васал на турците. Гърция е поробена до най-южния край на Пелопонес. Обединената войска на християните е жестоко разбита при Никопол в 1396 г. Нахлуването на татарите начело с Тимур спира за известно време напредването на турците, но при Мурад II (1421 - 1454), победният им поход продължава, а още по-решително при сина му Мохамед II (1451 – 1481), който обявява Константинопол за столица на Османската империя (1453 г.). Не само целият Балкански полуостров, но и всички граничещи с него страни, а и държавите по Южното Черноморие са присъединени към турската империя, така че тя се превръща в най-могъщата и опасна държава в Европа. След смъртта на Сюлейман в 1566 г. нейната мощ постепенно намалява и този процес продължава до най-ново време.

Нетурските народи на Балканския полуостров, обединили се под духовното и църковното водичество на гърците като християни, постепенно се пробуждат за национален живот и национален суверенитет. Най-напред сърбите (от 1812 до 1817 г) си извоюват политическо самоуправление, последват ги гърците след жестоки борби, продължили от 1812 до 1829 г., след това румънците (1878), които впрочем и преди се радвали на по-голяма политическа свобода със собствени князе, и накрая българите. В 1878 г. се освобождава само Дунавска България. Определените от Сан-Стефанския мирен договор граници, които биха осигурили на страната пълно национално обединение, са отхвърлени от Великите сили на Берлинския конгрес.

Източна Румелия се освобождава в 1885 г., Македония и части от Тракия в 1913 г. с Букурещкия мирен договор, чиято цел съвсем не е да донесе траен мир, защото с него се наранява дълбоко националното чувство на живеещите в Македония народи; насилствено и несправедливо се разделя Македония между гърци и сърби, без да се държи никаква сметка за българите, албанците и турците, които са преобладаващата част от населението ѝ.

Освен споменатите народи има още шпаньоли (испански евреи), аромъни, меглени, цигани, арменци, като последните живеят разпръснати по градовете. За всички тях се говори по-долу само най-общо, тъй като те играят незначителна роля в историята, а освен това имат само второстепенно локално етнографско значение.

Заедно с турците дошли и така наречените юруци, които обаче не са никакъв етнически клон, а като чергари пастири са запазили по-чиста турската си народност, отколкото турските войници.

Валиите от Беласица планина, западно от Сараево, са по мое мнение такива юруци, т. е. чергари, които са загубили наистина своя език, но са запазили, и то съвсем ясно, своята мохамеданска религия и своя тип (вж. моето изложение в 14-ия Годишник на Института по румънски език, с. 191). Черкезите, чиито заселища се срещат и в Македония, също са преселени от турците за подсилване на мохамеданския елемент. С войската идват и араби, които нямат наистина значение за етнографския облик на Македония, но все пак играят някаква роля в народния епос на балканските народи като "рап" или "арап" (на румънски

харап). Политическото значение на тези народностни групи е толкова тясно свързано с турците, че не е необходимо да бъдат разгледани специално.

6. Ретроспективен преглед

Хвърлим ли поглед върху етнографията на Македония такава, каквато тя се явява при обзора на историческите събития, можем да направим следните изводи: същинските македонци имат неопределен индоевропейски произход. Още с появата си в историята те са смесени с илирийски и тракийски племена. Гръцките колонии имат само културно влияние върху тях и присъствието им изобщо не се отразява ярко върху народностната същност на местното население. Още по-слабо е влиянието на римляните. Явилите се след това племена, като готи, вандали и хуни също не са имали влияние. След това обаче идват сляняните и населяват толкова плътно почти обезлюдената от варварските набези земя, че местното население се претопява в тях, земята става собственост на славяните и се говори старобългарски език. По време на Второто българско царство специфичните за българския език особености толкова различни от синтаксиса и флексията в старо- и новобългарския, достигат до Македония и се запазват до днес; по-голямата част от местното население е било и е българско, поне ако съдим по езика. Откъслечни сръбски народностни примеси от времето на Стефан Душан достигат до Северна Македония, а в езиково отношение – и до Южна Македония, без да могат обаче да променят нещо в характера му.

Гърците живеели в градовете и в една тясна крайбрежна ивица, но и там гръцкото езиково влияние е по-скоро епизодично. Въпреки цялата си пропаганда чрез училището и църквата във вътрешността на страната те не могли да постигнат трайни успехи. Народът, презрените български селяни, винаги са чувствали, че зее бездна между тях и гърците и са запазили своето национално съзнание. Така е било до идването на турците.

След като поробили страната, турците завзели плодородните равнини и изтласкали жителите им по хълмистите местности и не се смесили с тях. В по-ново време, особено след като Тесалия станала гръцка, много турци избягали оттам в градовете и подсилили коренното население. В Северна Македония, откъдето много християни се преселили в Унгария, с одобрението на турците се заселили албанци-мохамедани; те се настанили в обширните територии, принадлежали някога на славяните, заели здрави позиции в градовете и наложили превъзходството на турцизма над християнството.

Всички по-късни преселения имат само местно значение, като например това на шпаньолите в Солун, на аромъните, които от Албания или от Грамос и Пинд цялостно се преселили едва в XVIII и XIX век, на меглените, които няколко столетия преди това живеели по сегашните си места в Караджова планина. Печенегите и българомеглените както и куманите изчезнали; запазили се обаче отделни колонии черкези и татари по селата и арменци в градовете. По обясними причини циганите не са се смесили с никоя от останалите народности, независимо дали изповядват мохамеданска или християнска вяра. Ако разгледаме политическата принадлежност на Македония след като тя загубва суверенитета си, се получава следната картина:

- римляните владеели отраната от 167 г. пр. Хр. до разделянето на Римската империя в 395 г., т. е. 228 години;
- ромеите – от 395 г. до средата на IX век, т. е. 450 години;
- българите – оттогава до 1018 г., т. е. по-малко от 200 години;
- византийците – от 1018 до 1230 г., т. е. около 200 години;
- българите при Асеновци – от около 1210 до 1250 г., т. е. около 40 години;
- епирците (западната част) и никейските гърци (източната част), след това сърбите (северната част и след това цялата област) от 1230 до 1371 г., т. е. около 150 години.

След това цялата страна била повече от 500 години под турско робство.

Глава II. Общо за състава, характера и начина на живот на населението

1. Състав на населението по националност, език, религия, политическа ориентация

Основната маса на населението в Македония е съставена от българи, чиято територия започва от старите политически граници на България, разширява се като взаимосвързана общност на запад до Преспа и Охридското езеро, на север до Шар планина, а на юг достига до морето при устието на река Вардар. Граничните крайбрежни ивици на изток и запад са принадлежали на гърците, които освен това населявали и градовете; в етнографски аспект впрочем се касае по-скоро за елинска култура, отколкото за гръцка, тъй като в градовете и градчетата на българска територия тя е играла определена роля.

Редом с българите, турците са най-значителният по численост елемент. Към тях спадат татарите, които не само по религия, но и по етнографския си облик са били най-близки до същинските турци. Обаче по изложените по-горе съображения тук няма да се спираме на турския тип.

На трето място по брой идват гърците, на второ място са т.н. днес "гъркомани", т. е. гърчещи се, а в Южна Македония те заемат първото място. На четвърто място са албанците, на пето и шесто, приблизително равни по брой са аромъните и шпаньолите. Следват сърбите само в северна Македония около Скопие; впрочем северно от Шар планина, в Стара Сърбия, те са многобройни, но и тук са изместени доста от албанците. Не се наемам да кажа какви промени са настъпили през войната, завършила с щастлив за сърбите изход, нито какви промени ще последват. Във всеки случай Сърбия ще положи големи усилия, въпреки значителните си човешки загуби, да получи надмощие над албанците в северните области на Македония. Това няма да ѝ е трудно, тъй като тя е по-силната. Циганите също са твърде многобройни. На последно място бих споменал меглените и черкезите, а също и разпръснатите по градовете арменци.

Ето как се нареждат те по численост: 1. Българи, 2. Турци, 3. Гърци, 4. Албанци, 5. Аромъни, 6. Шпаньоли, 7. Цигани, 8. Сърби, 9. Меглени, 10. Черкези, 11. Арменци, 12. Татари.

Тук се има предвид същинска Македония от Струма до Охридското езеро и от Шар планина до морето, тоест бившите вилаети Солун, Монастир (Битоля), Косово (Скопие). Иначе сърбите ще се изместят на четвърто място.

По езикови групи те са в следния ред:

И н д о е в р о п е й ц и: 1. Гърци, 2. Албанци, 3. Славяни: а) Българи, б) Сърби, 4. Романи: а) Аромъни, б) Меглени, в) Шпаньоли, 5. Цигани, 6. Арменци.

Т ю р к о - т а т а р и: а) Турци, б) Татари

К а в к а з к и п л е м е н а: черкези.

По религия се разпределят на:

И з т о ч н о - п р а в о с л а в н и: а) П а т р и а р ш и с т и: гърци, сърби, аромъни, българи (само малка част).
б) Е к з а р х и с т и: българи, цигани, аромъни (в Охрид).

М о х а м е д а н и: турци, татари, черкези; македонските албанци са мохамедани в голямата си част, също и циганите. Помаците (т.е българите-мохамедани), влахадите (това са гърците-мохамедани) южно от Костурското езеро; името им няма нищо общо с власите, а е прякор, образуван от често използваната турска дума "евалла", уж единствената турска дума, която употребявали. Меглените-мохамедани са жителите на Нънте във Влахомеглен. Има също шпаньоли-мохамедани в Солун, т.н. сефардим или дъонме, които обаче само формално са мохамедани.

Е в р е и: шпаньоли, само на отделни места в Македония се срещат немски евреи.

Г р ъ ц к о - к а т о л и ч е с к и х р и с т и я н и (униати): българи, особено в окръг Гевгели, не много на брой.

Е в а н г е л и с т и и к а т о л и ц и почти не се срещат, поне не сред местните жители. Най-голям успех имали американските мисионери сред албанците, по-специално в Монастир. Албанци-католици, които всъщност са най-многобройни в Горна Албания, аз лично не съм срещал в Македония. Католическата пропаганда сред аромъните е била безуспешна.

По време на турското робство религията била почти единственият фактор за разделяне на населението, което се състояло само от мохамедани и християни. Представител на християните бил патриархът в Константинопол. С пробудено национално самосъзнание и стремеж към национален суверенитет българите се освободили от гръцката опека и на дневен ред възникнала необходимостта да се създаде висше църковно духовенство, а именно Екзархията, чиито

привърженици били наречени екзархисти. Не бива да се счита обаче, че веднага всички българи се наредили на страната на Екзарха. Напротив, много от тях, по-специално в Южна Македония, останали към Патриаршията; но с течение на времето екзархистите ставали все по-силни и все повече и днес обхващат цялото българско население, така че името екзархист придобива не само църковно, но и национално и политическо значение, докато патриархист има църковно и политическо (привържениците на елинизма), но не и национално значение, тъй като патриархисти могат да бъдат не само гърците, но и албанците, аромъните, меглените и българите. Едва след 1878 г. на сцената се явяват сърбите със своите политически амбиции към Македония, а албанците изявяват претенциите си едва по-късно. И едните и другите предявяват крайни изисквания, които не могат да намерят отклик сред самия народ, така че в същинска Македония, след като вече не си съперничат с турците, сърбите са противопоставени само на гърци и българи, докато в Северна Македония (Стара Сърбия) за надмощие сред народа се борят сърбите и албанците. Преди време се е считало, че в тези области няма албанци. Сега обаче, когато е създадена албанска държава и нейното съществуване е гарантирано от Англия, Франция, Италия и Япония, многобройното албанско население в Северна Македония няма да позволи да бъде изместено, а ще се опита да се наложи със своята многочисленост.

Румънската пропаганда, както би могъл да разбере всеки обективен наблюдател, не успяла да намери особен отзвук сред аромъните, въпреки че в продължение на години румънската държава е пръснала милиони за целта. Аз специално бях много лошо приет в Румъния, когато преди години посочвах нецелесъобразността на всички подобни усилия, но Балканската война показва твърде ясно колко незначителен е аромънският елемент за постигането на румънските политически цели. Така се доказва, че съм бил напълно прав тогава. Установих, че в предговора на публикуваната в 1922 г. в Букурещ "Антолоджия аромънския" Таке Папахаджи, който е аромън, със съжаление, което е напълно обяснимо, потвърждава това, което предрекох 30 години по-рано.

2. Характер на населението на Македония

а) Общ поглед

За характера на едно население човек може да говори тогава когато по-продължително време е живял и общувал с него, когато познава неговия език и начин на мислене, а би било още по-добре, ако освен това познава литературата и миналото му. Но дори и тогава е изправен пред опасността да се поддаде на симпатия или антипатия, или да повтори вече правени, но не по-малко погрешни преценки за страната. Не вярвам да има друг пътешественик, който да познава толкова добре народостния дух и езиците на балканските народи, колкото ми бе съдено да ги познавам аз, защото характерът и видът на моите студии върху фолклора и езика ме задължаваха да влизам в най-тесна връзка с хората. Така опознах румънци, аромъни, меглени, българи, албанци и гърци, в най-малка степен – сърби. От турците познавам само чиновничеството и войската, с които пътувах много пъти, но истинският народ ми остана чужд и преценката ми следователно ще е едностранчива.

Да чуем най-напред какво говорят народите един за друг. При продължаващо столетия съвместно съществуване недостатъците на даден народ се набиват силно в съзнанието на съседите и се превръщат в неделими черти на неговата природа. Много често те са обект на подигравки.

б) Гъркът

Да започнем с гърците, най-културния народ в Югоизточна Европа. Българите, аромъните и албанците изтъкват като най-важна характерна черта на гърците, че са високомерни и горди със своята националност. Българите и албанците ги наричат с една турска дума *фудул*⁷, аромъните им казват *Gretslj, pirifanlj* – гърци-горделивци. Изобщо не се поставя под съмнение, че съществува национално високомерие, щом като децата израстват още от ученическата скамейка със самочувствието, че не-гърците трябва да подражават на гърците, които имат толкова славно минало и са дали най-великите умове на човечеството. От гордост за миналото новогръцкият език търси възможно най-тясно сближение със старогръцкия, а народният език се счита за недостоеен да служи като литературен. Това обстоятелство е спасило българското и аромънското население на Македония от гърцизиране. Именно поради трудното изучаване на писмовния гръцки, напълно различен от разпространения в Македония простонароден език, създадените по градове и села гръцки училища не били в състояние да изпълняват роля на асимилиращ фактор. Ако гръцкият простонароден език беше писмовен, той щеше да служи на всички християнски народи в Македония.

На второ място на гърците се приписва голямо лукавство, проявяващо се особено силно в търговията. И това е наистина така. Гъркът е хитър и много предприемчив като търговец. Още от древни времена той се е насочвал към търговията. Висок процент гърци са потомствени търговци, затова са извънредно обиграни. Египет, Палестина, Мала Азия, Южна Русия, Румъния са предоставяли широки пазари на големите гръцки търговци. Направи ми особено силно впечатление щедростта на гърците, впрочем и на гръкоманите, в полза на националните цели. Те даряват огромни суми за строеж на църкви и училища. Гъркът положително не е скъперник; той печели много, но е и разточителен. С радост оказва гостоприемство, и то не само на богатите, но и на бедните селяни и пастири. Той е много общителен и разговорлив, охотно говори за политика, тази тема вълнува гърците от всички слоеве. Кафенетата в градовете и хановете по селата всекидневно се пълнят с посетители, които се задържат по-дълго, отколкото е полезно за работата им, за да си говорят за политика. Консумират малко, не са пристрастени към алкохола, но се забавляват много и с голямо увлечение.

Гъркът не е войнствен, по-скоро го смятат за страхлив; по тази причина албанецът и аромънът го гледат с пренебрежение. Дали това е справедливо или не, не се наемам да твърдя; във всеки случай героичните битки в освободителните войни, както и тези на прочутите сулиоти⁸, са водени повече от албанци и аромъни отколкото от същински гърци.

⁷ Фудул на бълг. конте - бел. ред.

⁸ Сулиоти - жители на областта Сули в Южен Епир. Сулиотите са от албанско потекло.

От личен опит мога да кажа най-общо, че се познавам с много гърци, които със светските си обноски, с любезността и сърдечността си бързо печелят симпатии, но не бива да се говори с тях много за политика, особено пред събеседници псевдогърци. Големееето и самохвалството на такива патриоти често са непоносими.

Като доказателство за демократичния дух на гърците, който е характерен за всички съсловия, искам да приведа само един пример от мои лични впечатления. Веднъж пътувах с гръцки параход от Волос за Атина. Освен мен в 1 класа имаше само още един пасажер, гръцки полковник, така че обядвахме трима (заедно с капитана). Случи се така, че келнерът, който ни поднасяше, мъж най-много на трийсет години, с приборите в ръка без церемонии се намесваше в нашия разговор и свободно изразяваше мнението си по политиката, без това да предизвика и най-малко възмущение у капитана и полковника. Бих искал да видя как ще се изуми един немски полковник в подобен случай!

в) Българинът

По мнението на съседните народи българинът е глуповат. "Българска глава", "българска кратуна" са изрази, които сърбите и аромъните използват като равнозначни на глупав. Ако донякъде това може да се обясни с обстоятелството, че българският селянин израства без каквото и да било училищно образование и без познания за света, то не може да се отрече също, че при българите схватливостта е значително по-бавна. В това отношение българинът прилича на германеца, чиято възприемчивост е значително по-мудна от тази на романите. Но за глупост или тъпота въобще не може да става дума, особено за македонския българин, който по характер е много по-жизнен, по-подвижен от събрата си в царството. Няма съмнение, че както между северния и южния германец, между румънеца от Седмоградско (Трансилвания) и този от Влахия, така и между българите от едната и другата страна на Родопите се усеща разлика в характера и тя се дължи вероятно на съвсем различните етнографски особености. Именно българинът от Дунавската равнина има някои характерни черти, които го приближават до германеца, например гореспоменатия му недостатък да схваща по-бавно, но и упорито и прилежно да работи, неотстъпно да преследва целите си, вироглаво да защитава предубежденията си, да обмисля и преценява дълго важните си начинания, скъперник и дребнав, смел до дързост, когато се ядоса понякога. Всички тези а и други черти се срещат и при македонците, но изразени в по-слаба степен. Трезвият усет за реалност при македонцеца се засенчва от въображението му. Той е по-жизнен, по-пламенен в разговорите, обича да преувеличава, когато разказва, макар и не така безогледно като аромъните и гърците, измисля без да се замисли, защото суровите условия на живот така са го научили. Той е страстен, фанатичен в политическите борби и дори жесток както гъркът, но въпреки това е нежен и с невероятно търпение понася несправедливостта по време на мир. Свикнал е да изгърпява и най-големите несгоди, без да се оплаква, заключава мъката в сърцето си и я излива, само когато е сигурен, че срещу себе си има добронамерен приятел. Подозрителността и сдържаността към непознатите е характерна особеност на всички българи, както и любовта към семейството. Между членовете на семейството съществува много тясна спойка и е трогателно да се види как след смъртта на бащата първородният син се грижи за братята и сестрите си, докато

всички се уредят; догдето не се омъжи и най-малката сестра, той изобщо не помисля да се задоми.

За българина гостоприемството е нещо свещено, той предлага и последния си залък, за да нагости своя посетител. С това си качество е станал пословичен.

Ако чужденецът дава неблагоприятна оценка за македонец, каквато често съм чувал, то е защото не го познава достатъчно. Той няма светски маниери, както изисква европейецът, но е не по-малко учтив и разговорлив с чужденец, думите му не винаги са достоверни, но е напълно благодушен и верен на сънародниците си и особено на борците за свобода: никой не се страхува от предателство дори от страна на най-бедния селянин. Предан на своята нация, готов на саможертва за свободата, безстрашен пред смъртта в борбата за постигане на националните цели: такъв опознах македонец и се научих да го ценя.

2) Аромънят

Балканските народи не обичат аромъна, но в македонските градове той все още играе някаква роля на почтен гражданин, а в Средна Албания, където е познат като беден кираджия (наемен превозвач) и пастир, към него се отнасят с презрение. Тоските⁹ пастири и паликарите обаче гледат на аромъна като на равноправен брат. Гъркът му натяква, че е мръсен, че без свян нагъва отвратителни храни и че е кресльо; има и една албанска поговорка, която гласи: двама аромъни – цяло пазарище!

Българинът счита, че аромънят е пинтия, жаден за печалба търговец, така че името "цинцар" е добило значение на цияция. Българинът също е скъперник, но има състрадателно сърце и с удоволствие дава милостиня на просяка. Немските скитници, които съм срещал не само в Македония, но даже и в най-отдалечените области на Албания, ме уверяваха, че никога не им се е случвало да потропат напразно на вратата на беден албански, гръцки или български селянин, но в аромънските села ги гонели със закани.

Лично аз не бива да критикувам аромъните за негостоприемство, тъй като при аромъните-националисти винаги съм бил приеман сърдечно, дори възторжено, а от гръкоманите съм бил преследван; например никой от голямото село Лаиста не искаше да ми даде подслон, защото ме смятаха за румънски подстрекател.

Ако трябва да дам обаче оценка за интелектуалните качества на аромъните, трябва да кажа, че сред тях има много интелигентни хора. Освен това аромъните са разсъдливи, усърдни и енергични. Ето защо немалко от тях са се сдобили с крупно богатство. Обаче в дълбоката си същност те не са тъй щедри като гърците, не отпускат лесно големи суми, вероятно защото са скъперници и това им качество ги прави нерешителни.

Аромънските пастири и фаршериотите са изключително скромни хора; те лесно издържат на голямо напрежение и недоимък, живеят седмици наред на открито, без да се преобличат. Но в къщите на занаятчиите и търговците цари

⁹ Тоски - албанско племе, бел. ред.

педантична чистота. Докато в Македония търпят дори и паразити от всякакъв вид, красивите аромънски планински села блестят от чистота. Тук по-силно отколкото при другите балкански народи е развито усещането за красива природа, за чист въздух и бистра студена вода.

Като похвала за аромъните може да се изтъкне, че са извънредно разсъдливи хора. При власите-пастири съществуна обичай, според който до женитбата си младежите не пият нито капка алкохол; занаятчията с удоволствие си позволява чашка ракия, но сред тях пиян човек едва ли може да се срещне. При специални поводи и търговците пийват доста вино, но обикновено се пие кафе или се яде само нещо сладко. Аромъните не са никак вискателни към качеството на храната, обичат обаче богатата топла вечеря. Хляб и сирене и глътка вода са напълно достатъчни за аромънския пътник. Веднъж в седмицата парче месо, печено на шиш, за него е върховно удоволствие.

д) Албанецът

Между албанците в Македония преобладават мохамеданите-геги. По-малко са християните-тоски, защото турското правителство е изпращало и заселвало в Македония голям брой геги за подсилване на мохамеданския елемент. Но като етническа общност те са маловажни в сравнение с турците.

По нрави и обичаи, които при мохамеданите са тясно свързани с религията, те са се присъединили към едновърците си така че различията остават незначителни. Едно е сигурно обаче, че християните в Македония предпочитали да имат работа с турските чиновници, отколкото с албанските. Последните се считат за жестоки, безсърдечни и алчни. Обаче са по-интелигентни, по-усърдни и преди всичко по-енергични. Не само в миналото, но и в най-ново време Турция дължи много на енергичността на албанците-геги, на интелигентността и подвижността на албанците-тоски. В рамките на тази книга обаче не е предвидено да се спираме по-подробно на този въпрос, а да разгледаме по-отблизо народностния характер на тоските и гегите. Във всеки случай не само по език, обичаи, носии, физически качества, но и по характер тоските и гегите са доста различни. Самите албанци казват за различните племена: "Гег с разум, лябер с обувки и тоск без брада няма". Под ляби се разбират албанците-тоски от областта Берат, които живеят изключително бедно и обикновено ходят боси. Вярно е също че бавният, муден гег, сравнен с пъргавия, буден тоск прави впечатление на възгупав, особено ако човек го види как се поклаща безмълно сред върволица парцаливи, помръкнали свои събрата.

Обикновено албанците се славят като смелчаци; вярно е, че те гледат смъртта в очите, без да трепнат. Затова не смятам че е справедливо да бъдат обявявани за страхливци, само защото от незапомнени времена при кръвно отмъщение те нападат противника си от засада. Този толкова противен за нашите разбирания обичай за тях не означава нищо, което да заслужава презрение. Същият мъж, който при изпълнение на кръвното отмъщение ще изстреля куршума, притаен в тъмнината, при други обстоятелства показва чудеса от храброст. В Македония албанците-мохамедани са предпочитани както от християните, така и от турците като полски и дворни пазачи заради тяхната благонадеждност – качество, което не притежават останалите балкански народи. Когато албанецът

е дал беза (един вид честна дума) на своя господар, на него може да се разчита безусловно. Верността и смелостта са качества които сякаш са осигурили на албанеца монопол в професията гавазин.

Що се отнася до прехраната, албанецът е много непридирчив. Той е свикнал да живее в най-голяма оскъдица. Всъщност гегите в планините са в постоянна борба за препитанието си. По техните изпити кокалести лица ясно личи, че системно гладуват. Ако малкото царевица, която отглеждат по планинските склонове, не даде добра реколта, очаква ги гладна година. Скромността и разсъдливостта не са само добродетели, а и неизбежност, инстинкт за самосъхранение. Тоските са по-жизнерадостни и по-задоволени. Най-разкошно живее баят, който има всичко в изобилие, винаги е доста охранен и произхожда от средите на едрите албански земевладелци.

Благодарение на интелигентността и общителността си много тоски са успели да забогатеят от търговия; в Египет, Румъния, Англия, Америка доста албанци са били отлични търговци, които са се прочули с благодеянията си в полза на гърците и на собствения си народ.

е) Турчинът (татаринът, черкезинът)

Турчинът като личност, сравнен с останалите балкански народи, е много симпатичен. Той запазва спокойствие при всякакви обстоятелства, изключително гостоприемен и любезен е дори с непознати, има открит поглед. Тези му качества го правят много приятен. Той е любезен, щедър, дава големи обещания, без да мисли да ги изпълнява. Ленив е и с най-голямо удоволствие прехвърля другиму цялата си работа, особено ако е мисловна. Смятам, че не му липсва интелигентност, но няма желание нито търпение да се занимава с умствен труд.

Многобройните шеги и анекдоти, в които се осмива турчинът, се основават върху несъответствието между неговото външно достолепие и привидна компетентност и действителното му невежество, което той се старае да прикрие комично и безпомощно.

Турчинът, особено когато е сит и богат, се държи добросърдечно и снизходително дори към злосторници и длъжници. Този факт често са ми потвърждавали самите селяни. Но турският чиновник е безогледно користен и безчовечно хищен. За него законът не означава нищо и с леко сърце е способен да погуби християнски живот. Невъобразими страдания е изтърпяло местното население на Македония от жестоките и похотливи турски чиновници и войници. Човек може да добие приблизителна представа, ако прочете известния роман на Вазов "Под игото"¹⁰.

Веднъж загубили своята власт, както например в България, турците проявяват добрите си качества, но обикновено предпочитат да се преселят в Мала Азия, зшиото националната им чест не допуска да живеят под господството на гяурите. По тази причина много от тях са се изселили от Македония.

¹⁰ Лайпциг 1918, у д-р Парлапанов, бел. авт.

По-лоша е славата на татарите, а най-зле се гледа на черкезите, които всяват страх и ужас навсякъде, където се появят. След Кримската война турците заселват на Балканите около 100 000 татари и 500 000 черкези, от които впрочем само малка част достига до Македония. Като мохамедани те гледат с презрение и високомерие на малоценните християни. Те считат, че им е разрешено да плячкосват и изнасилват.

За меглените искам да отбележа само, че по характер приличат не на аромъните, с които говорят сродни езици, а на българите, които живеят около тях.

Характеристика на шпаньолите се дава в Глава III, раздел Езикови образци, вж. също Глава II.

За циганите вж. Глава III – Езикови острови.

ж) Обща характеристика

Отделни черти от характера са присъщи на всички балкански народи, макар да се проявяват в различна степен. Преди всичко те преувеличават ужасно и то не само в народното литературно творчество, когато например възвеличават подвизите на своите герои (вж. също старофренската "Песен за Роланд", която в никакъв случай не отстъпва на сръбския народен епос), но и в обикновения живот.

Прави неприятно впечатление, че не се спазват и най-твърдите обещания, не се изпълнява дадената дума, а на последвалите упреци се отговаря само с дружелюбна усмивка или с несъстоятелни оправдания.

Една черта, която може да послужи за пример на чужденеца е, че те се стараят да не прибързват никога. При пътувания в Турция човек се учи на търпение. Турската дума "яваш, яваш" (полека, спокойно) е преминала във всички балкански народи; "лека, полека", казва българинът, **dalj-ngadjl** – албанецът, **ngadalja-ngadalja** аромънът, **aghali-aghalia** – гъркът. Разбира се, пренесен в областта на политиката или икономиката, този принцип действа отрицателно.

Лъжата при македонците е нещо обичайно, тя не се счита за порок, а по-скоро за хитрост. Разобличеният автор на лъжата не се чувства засрамен, а само се ядосва, че не е излязъл достатъчно хитър.

Честността е рядко срещано качество, краде се всичко преносимо. А що се отнася до плодовете и зърното, никой не изпитва угризения, ако си вземе, без да пита, това, което "Господ е дал за всички хора". От всички балкански народи само турчинът се смята за честен търговец, но се приема като естествено, даже достойно за похвала, че той превъзнася качеството на стоката си, защото това е белег на търговска похватност.

3. Начин на живот на македонското население

а) Общо за земеделието

Открай време македонците обработват земята с най-голямо старание и получават най-добри добиви. Почвата е благодатна за земеделие. Просторни равнини, широки поречия, умерено високи планински райони, полегати склонове, пълноводни реки и потоци, това са предпоставките за богатите реколти. Като се прибави и мекият климат, подходящ за отглеждане на топлолюбиви растения, виждаме, че са налице всички условия за доходно земеделие. Наистина – и това важи за всички земеделски народи на Балканите – все още земята не се стопанисва рационално. Онова, което липсва иа първо място, е връзката между земеделие и животновъдство. Вместо да се тори почвата с оборски или изкуствен тор, нивите се оставят на угар. Дребните стопани почти не съблюдают принципа на редуване на посевите. А едрите едва сега започват да въвеждат, и то съвсем предпазливо, "франкските" новости. Както са работили бащи и деди, така искат да работят и синовете, и упорито се придържат към старите похвати. Невежеството и леността, които тук наричат навик, спъват прогреса в селското стопанство и са по-силни откъдето и да било. Заблатените области са също голяма беда, която може да се преодолее с незначителни средства. В области като Воден, Енидже-Вардар и при Монастир в завоя на Черна маларията се е превърнала в напаст за населението.

Между Солун, Серес и Дойран се простира леко хълмиста местност, която се обработва добре и е населена с турци и българи. Отвъд Струма на изток и Вардар на запад местността се снижава така че от време на време тя се напоява от тези реки и може да служи и за пасище. На запад от Солун се простира широката Кампания, която южно от Енидже-Вардар е силно заблатена. И тук има зимни пасища, главно в албанската област на гегите.

Западната част на тази равнина – при градовете Вериа, Ниауста и Воден е богата и плодородна. В околностите на Воден, където от планините се спускат много водопади и огромни количества вода напоява наносната почва, природата сякаш сияе от изобилие.

Равнината е населена с българи и турци, а на югозапад с гърци (всъщност голямата част от тях са отдавна гърцизирани българи), които тук също се занимават със земеделие.

Един свят за себе си представя закътаната сред високи планини долина на р. Меглен, която се простира на около 50 км дължина от Драгоманти до Фуштани. Тя е прорязана от безброй реки и е гъсто населена с помаци, наследници на заселилите се тук кумани. Главното селище е Съботско. Мекият климат и плодородната почва, съчетани с обилната влага, осигуряват две реколти в годината.

Плодородната равнина Кайлар е населена главно с турци, които се препитават със земеделие. На юг живеят гърци, на север – българи.

В най-югозападната част на Македония се простира равнината около Костурското езеро, която не е толкова плодородна колкото споменатите по-горе и е населена предимно с българи.

Най-голямата равнина в Македония е така наречената "пелагонийска" при Монастир, която се простира от Баница до Прилеп на около 70 км дължина при средна ширина 15 км. Почвата е богата, обработва се добре, но напояването е неравномерно разпределено и недостатъчно, а от друга страна низините при Монастир са силно заблатени от Черна, която, навлизайки в планината при Будимирце, причинява заблатяването. Ако течението ѝ е с няколко метра пониско, би се сложил край на тази злина. Населението е силно смесено: българи, турци и албанци-мохамедани живеят заедно, само на север равнината е почти чисто българска. Климатът тук е по-суров, зимите понякога са доста люти, памук не се отглежда, тютюн малко, но гроздето вирее добре, въпреки че по качество отстъпва на това от Ниауста.

Основни насаждения са на първо място пшеницата, на второ царевичата, гроздето, тютюнът, лен, мак, овес, по-малко памук (само за лични нужди).

Лук, чесън, краставици, патладжани, домати, дини, артишок се садят навсякъде; зелените зеленчуци се отглеждат доста по-малко, бамята е най-любимият зеленчук. Боб, грах и леща също се произвеждат както и маслини, но недостатъчно за задоволяване на местните нужди, затова се внасят от Гърция, а също и от областта на Елбасан.

Не трябва да се счита обаче, че земеделие има само в равнините. Напротив, то стига до гребените на планините, по чиито склонове се отглежда предимно царевича.

Планините Морихово, Караджова, Марианска и Бабуна се използват също за земеделие. Добива се царевича, ечемик, по-малко пшеница, (почти никакъв овес), няколко сорта просо. Също сливи, особено за ракии, ябълки и орехи растат навсякъде. Много доходно се оказва и отглеждането на буби, защото черниците се развиват много добре, особено в планините западно от Гевгели.

Колкото повече се отива на север, толкова по-малко плодородна е почвата. Планините са по-високи, долините на реките - по-тесни и каменисти, склоновете на планините са по-стръмни, на много места обезлесени и ерозирани. Последницата е, че годните за земеделие площи намаляват в сравнение с броя на жителите, така че те са принудени да се насочват, към други източници за препитание.

Трябва да се споменат още и големите равнини в Североизточна Македония, по горното течение на Струмица, долината на Брегалница при Кочани; на запад е Овче поле, което фактически е планински район. Най-важна в Северна Македония е Тетовската равнина по долината на Вардар; трябва да се спомене също равнината и планинската земя между Скопие и Куманово. Известното Косово поле е разположено на север от Шар планина и се населява от албанци и сърби, докато равнината на Дибра (Дебър), която някога е имала българско население, вече е силно албанизирана и трябва да се причислява по-скоро към Албания, към която принадлежи и географски.

б) Българинът като земеделец и занаятчия

Най-старателните земеделци са българите, но те се придържат много упорито към остарелите методи и ползват примитивни сечива, така че земеделието все още е много изостанало, макар че се добивят богати реколти. Един голям земевладелец от Флорина си набавил коси, за да ги използва вместо сърпове. Макар че с коси работата е четири пъти по-лека и най-малко четири пъти по-спорна, селяните отново и отново използват сърпове, ако няма кой да гледа. В личните стопанства и сега още се използват много повече коси. Плуговете са все още извънредно примитивни, среща се дори и дървеното рало. А и каручките напомнят за времето на прадедите. Богатите земевладелци-християни внасят модерни машини за обработване на земята, които постепенно навлизат в чифлиците, а оттам и по селата, където селяните са по-заможни. В чифлиците се живее в потискаща зависимост от земевладельца, комуто принадлежи цялата земя и всички жилища в заградения с висока ограда селскостопански двор. В самия двор е укрепената и опасана с бойници къща, в която живее стопанинът със своите албански гавази.

Господарят предоставя на селяните парче земя в зависимост от броя на добитъка му. Селянинът е длъжен да даде една десета от реколтата на държавата, да върне семената за посев, които му е отпуснал господарят, да плати данъка за църквата и училището и да задоволи някои съвсем произволни нови искания на господаря. Лесно можем да си представим, че това което остава за селянина, не е много. През целия си живот селянинът е обречен на робски труд. Този труд не може да му донесе нищо. Съзнанието, че няма перспективи да подобри положението си, тласка към леност селянина – защо да се мори за господаря! Оттук и безразличието му към всякакъв прогрес и хитруванията му. Много по-добре е поставен българският селянин в свободните села. Макар че тук се плаща десетък, събиран често по жесток и безсъвестен начин от арендаторите, които ламтят за големи печалби, макар че се събират още много данъци за училището, църквата, за строеж на пътища и т.н., все пак селянинът има своя собствена земя, която обработва много старателно. При голямата му пестеливост той може да се слобие с още някое парче земя било от изселили се мохамедани, било от преместили се в града съселани. Така че въпреки неблагоприятните условия, в свободните планински села и паланки има български селяни с относително добро материално състояние. Богатият селянин обаче няма по-горещо желание от това синовете му да се образуват. Така се увеличава броят на селяните, които отиват по градовете и стават занаятчии, а децата им се заемат с търговия в родината или в чужбина, където постигат големи успехи.

Българският занаятчия се цени като трудолюбив, сръчен и старателен работник. Предпочитаните занаяти са на обушари, шивачи, колари, шапкари, сукнари, бояджии, предачи, дърводелци, ковачи, медникари, грънчари, бъчвари, кожари, пекари, особено сладкари (прочути далеч по света). Трябва да признаем обаче, че във всички тези области цари все още голяма изостаналост, защото не се внедряват модерните занаятчийски съоръжения, гарантиращи висока производителност. Както в България, така и в Северна Македония занаятчиите са обединени в еснафи, които са добре организирани и са в основата на националните взаимоотношения; те са опората на църковно-националните стремежи. Затова турските власти гледат с недоверие на еснафите, преследват ги, а някъде даже ги унищожават. В Скопие, Велес, Прилеп и Охрид те са

влиятелни, а в Монастир водят тежка борба с турците и са трън в очите на гърците в гръцките средища.

Занаятчийски еснафи се организират не само в градовете, а и в селата. В някои отрасли достигат изключително добро устройство, избират си майстор за водач, който надзирава и закриля пътуващите в чужбина. Северозападно от Монастир се намира чисто българското село Смилево, уединено в планината, където земеделието е съвсем ограничено. Но като зидари хората му са прочути в целия Балкански полуостров; те печелят много пари и прекарват само зимата в родината при семействата си. На Охридското езеро е селото Пешчани, прочуто със сладкарите си. Тези хора идват на панаири в Германия и, нахлупили своите фесове, предлагат сладкарски изделия и шербет. Ако се възмогат, те извикват семействата си и се заселват за дълго в чужбина, например в Лайпциг, Аполда, Ваймар, Ерфурт и др.

Доста места в Източна Македония са прочути с църковното изкуство – дърворезба, живопис. Най-прекрасната дърворезба, която съм виждал някога, е иконостасът в Крушево, изработен от българин след дългогодишен труд и за съжаление унищожен от пожар. Фотографска снимка във втория том на моите "Аромъни" дава представа за тази творба на изкуството. Тогава обаче ме заблудиха, че неин автор бил аромън.

в) Гъркът като търговец, свещеник и земеделец

В Македония гръцко местно население има само по крайбрежната ивица и на Халкидическия полуостров. Обаче компактна маса гърци живеят на запад от река Каразмак. Начинът на живот на жителите, начинът на обработване на земята не се различават много от тези на българите, което се обяснява с наличието на многобройно население от български произход по тези места. И днес там има български говорещи села като езикови острови, например Нисел, Грисел, Милово, Либаново, южно от р. Бистрица; името на самата река както и многобройните българоки имена на гръцки села доказват, че някога тази област е била гъсто населена с българи. По-нататък на югозапад, отсам Бистрица, живеят говорещите гръцки копачари, т. е. копачи – земеделци. Хората наистина говорят гръцки, но в голямата си част положително са от аромънски произход що се касае до нравите, обичаите, следите в езика и традициите. Южно от Костурското езеро живеят влахадии-мохамедани, които говорят гръцки и по тип са също от гръцки произход. Те са добри земеделци. Като стопани на собствена земя и дворове хората живеят в по-добри условия – още външният вид на къщите и на стопанските дворове свидетелства за това. Понякога гръцките пастири от Пинд идват в Македония; намират се и каракачани в Родопите и във Врачанския балкан в България. Те живеят по същия начин като аромънските пастири и често се смесват с тях, затова погрешно ги наричат в България каракачани – име, което се дава обикновено на аромъните с черни ямурлуци.

Македонските гърци открай време и най-често са търговци, предимно бакали. Като такива те формират ядрото на градското население в Кавала, Драма, Серес, Мелник, Гевгели, Гумендже, Ниауста, Вериа, Кожани, Костур и в още много други по-малки градове без Солун, Воден, Монастир, където общественият и търговският език е предимно гръцки, но основната маса на населението е от

друг произход. Някога и във Велес, Скопие, Враня и дори в Ниш гръцкият търговец в съюз с църквата разпространявал гръцкия език, но сега това време е окончателно отминало. В предишната глава видяхме, че особеностите на характера предопределят гърка за търговска дейност и затова той специално се насочва в тази област. Големите търговски фирми не само в Ориента, но и в Русия, Австро-Унгария и дори Германия и особено в Англия доказват това. Българите, аромъните и албанците също са последвали примера на гърците и отделни лица от тях са достигнали и дори надминали своите учители; техният брой е сравнително незначителен, обаче при гърците е доста голям.

Тъй като по-рано гръцката Патриаршия сама представлявала всички православни християни, то не е чудно, че всички висши духовни санове са били давани на гърци и поста, който те заплащали в Патриаршията, използвали за да грабят колкото е възможно повече от вярващите. Един областен управител в Меглен ми каза: "Владиката и турчинът са пиявици, които смучат кръвта ни". А турските служби имали нареждане да подкрепят владиката при безогледното събиране на пари. Много архимандрити и владици с алчността и безсрамието си толкова злепоставили гръцкото духовенство, че българите които най-много страдали от тях, се почувствали истински избавени, когато си извоювали правото да имат българска Екзархия.

г) Турчинът като богат земевладелец, земеделец, занаятчия, войник, чиновник и пастир

След като турците поробили Македония, не само започнали да се държат като господари към гяурите, но си присвоили най-хубавите земи. В тези плодородни равнини и до днес има многобройно турско и мохамеданско население, защото, за да запазят имота си, някои заможни православни семейства преминали към мохамеданството. Раята, т.е. безправното християнско население, се оттеглило в планините. Най-хубавата земя принадлежала лично на султана като "султанска собственост", останалата била раздадена на спахиите под аренда, но с течение на времето те почнали да гледат на нея като на собствена и се стремели да разширят владенията си. Но нерядко, когато затъвали в дългове, се принуждавали да я продават и така в XVIII и XIX век някои чифлици преминали в ръцете на християните. Друга част от земята била предоставена на джамиите, болниците, медресетата (училищата), това били т.н. вакъфи, в които православните селяни имали по-добра съдба, тъй като данъците били значително по-малко, а и разбойниците-правоверни по религиозни причини щадели вакъфите. В началото изобщо не плащали данъци, но по-късно тази привилегия била премахната.

И тъй, турците се преселили от Мала Азия по тези красиви места. Те служили като войници на султана, но в мирно време се занимавали със земеделие. Отглеждането на зеленчуци и плодове се подобрило съществено с идването на турците, въведено било изкуственото напояване чрез загребващи колела, които се задвижвали от течението на реката. Българите възприели този метод и го усъвършенствали. Те свързали колелата с долап, задвижван с животинска сила. На турците, респ. арабите се дължат напоителните инсталации, които разпределят водата по часове и по равно между съседите.

Турският селянин, който по правило живее в еднобрачие, е извънредно симпатично същество. Той наистина не е прекалено трудолюбив, но е пък скромнен, живее само за семейството си и води благочестив живот без амбиции и надпревара за печалба. Спахиите, по-сетнешните едри земевладелци – бейове, с течение на времето се покварили още повече. Те мислели само как да спечелят повече пари. Често боят си присвоявал цяла дузина чифлици. Разкошният живот на голямото му домакинство със скъпия харем и пищните пирове изисквало големи разходи, които трябвало да се набавят от земеделието, т.е. от работещата в чифлика рая. Затова толкова често и в по-нови времена боят събирал десятка или го давал под аренда на други хора, които трябвало да печелят и за себе си, а православният селянин безпощадно бедствал.

В градовете турците също упражнявали някои занаяти, но в Македония това се забелязвало по-рядко отколкото на други места, защото християнският елемент в градовете преобладавал. Обикновено турците били бръснари, колари (киражии и файтонджии), фелдшери-ветеринари и като такива били много опитни; те били носачи на вода, продавачи на шербет, кафеджии, ханджии, опитни майстори на оръжие, вехтошари, продавачи на килими и други подобни.

Занаятите се упражнявали в работилнички на определена улица или уличката на пазара – чаршията, както я наричат в Македония. Домът на занаятчията бил другаде в града или в потънало в зеленина предградие. Това е характерно за православните занаятчии, въпреки че нищо не налагало занаятът да се упражнява далеч от семейството.

Нощем само пъдарите със своите фенери минавали по обезлюдените улици и тропането на дървените им сопи предупреждавало крадците овреме да бягат.

Основното занимание на турското население по-рано била военната служба; войните нямали край. Само мохамедани са били приемани във войската. В мирно време голямата маса се връщала към земеделието, но по-висшите съсловия попълвали многобройната армия на чиновниците, чието невежество, мързел и алчност били неимоверни. Поради изпразване на хазната заплатите били изплащани нередовно и не в целия размер, което до известна степен оправдава подкупността на чиновниците. Но няма оправдание за жестокото ограбване на гражданите и селяните от чиновничеството, което живеело на техен гръб и направило толкова омразно за християните турското владичество. Положението на православните станало до такава степен непопосимо, че мнозина се изселвали или пък от отчаяние мъже, жени и момичета бягали в планините и ставали хайдути.

Ако обаче запиташ днешните македонци как живеят при сръбското и гръцкото чиновничество, те заявяват, че е било за предпочитане турското управление: "Турците вземаха само парите ни, а сърбите и гърците искат не само парите, но и душата ни, казват те, а нея ние няма да дадем, по-добре смърт".

Както вече споменах, турците дошли на Балканите и като пастири, чергари, юруци и се разположили със стадата си по планините. Оттам идва обяснението, че почти цялата топография в планината както и много изрази от млекопреработването при всички балкански народи произлизат от турския

речников фонд. И в немския език е достигнала турската дума ягур (йогур) през български. В Южна Македония са се появили малко юруци, те били на север, на Шар планина и оттук са се отправяли на запад. Следите им все още се срещат в Босна и Херцеговина (вж. по-горе).

д) Аромъните като пастири, кираджии, занаятчии и търговци

Аромъните се явяват за първи път в историята през 976 г. И днес още голяма част от тях водят чергарски живот на Балканския полуостров. Фаршеритите са чергари или кираджии, които често пътуват на големи кервани с товарните си коне, за да пренасят стоки между отделни селища, както това са правили навремето водачите на товарните коне в Германия. През есента те пренасяли ожънатото зърно от мястото, където е произведено т. е. чифлика, до близката гара, а понякога и по-далеч – направо до складовете в Солун, което излизало и по-евтино; защото се избягвало товаренето и разтоварването по железниците.

След това се връщали, натоварени със стоки, а понякога и без товар. Поддържането на конете не струвало скъпо, тъй като те пасели по пътя, а водачите им, завити в дебели ямурлуци от козя вълна, ношували на открито. Но и ношването в големите ханове по градовете било съвсем евтино.

Те пренасяли дъски, дърва за отопление, дървени въглища от планините до пазарищата. Често са се срещали дълги кервани от коли, които пренасяли сол от брега на Адриатическо море към вътрешността на Македония и се връщали обратно, натоварени с брашно. За този поминък на аромъните, датиращ още от Средновековието, узнаваме от документи, за които ни съобщава К. Иречек.

Най-интересен и най-самобитен бил животът на аромъните като пастири. Същност те възприели самобитността на траките. Дошли първоначално като римски легионери, като войнишки колонии в Мизия, аромъните се оттеглили в планините и се смесили с тракийските пастири. Те възприели техните навици и начин на живот, които по своята същност са толкова различни от навиците и начина на живот на италианските овчари, че е немислимо да приемем вероятността аромънските овчари да произхождат от италианските алпийски овчари и да са дошли тук при преселението в ранното Средновековие.

И аромъните като албанците живеят на родове, съставени от няколко обединили се семейства. Родът може да се състои от 20 до 200 семейства. Начело на рода стои челник (слав.), в Македония наричан и кехая (турски). Той е господарят, когото всички слушат. Той изглажда всички спорове, неговите нареждания са задължителни. Има право да наказва, по-рано е можел дори да налага смъртно наказание. Той плаща данъците, митническата такса при преминаването на политически граници, той е притежател на стадата и трябва да се грижи за препитанието и благополучието на рода. Продажбата на вълна, сирене, кожи му осигурява необходимите средства, които са достатъчно големи, като имаме предвид, че понякога един род притежавал 10 000 и повече овци. Голяма част от млякото, месото, маслото се използвали за прехраната на самия род, също и значителна част от сиренето, от вълната приготвяли дрехи. Фаршеритите използвали вълната в естествения ѝ цвят за мъжете, а за жените я

боядисвали в тъмносиньо. При останалите аромъни преобладавало черното облекло, поради което фаршерите ги наричали карагуни – чернодрешковци.

От Гергьовден, началото на май, до Димитровден, началото на ноември, карагуните живеели във великолепно разположени, солидно изградени и удобни за живеене летни села в планината на височина 1000 и повече метра. Към тези села се включвали и пасища, които закупували, или взимали под аренда от държавата или от вакъфите. Фаршерите обаче нямали такива солидни летни селища и живеели в колиби от шума или от дъски, строени съвсем примитивно. Така те можели да се преместват лесно, освен това нямали собствени планински пасища, а вземали такива под аренда, когато преминавали през даден район. Те предпочитали обаче да живеят на едни и същи места години наред, най-малкото защото така се запознавали с пазарите на произведенията си.

През есента пастирите-власи, както и аромъните, потегляли от летните села към равнините край морето, източно и западно от Солун, други към Тесалия при Халмиро, трети към широките равнини на Музакия край Адриатическо море. Такъв керван от цяло село представлява пъстра, живописна картина. Понякога шестият от натоварени коне се проточва на километри по тесните пътища. Жените и децата са седнали удобно върху нагънатите дрехи и завивки на бавно, но уверено придвижващите се коне и катъри. Мъжете и поотрасналите момчета яздят наоколо. Стадата вървят отделно, добре охранявани от въоръжени мъже и грамадни зли кучета. Когато вечер достигнат мястото за нощуване, сред шума и виковете при разтоварването започва оживена суетня около стъкмяването на огньовете, на които ще се приготвя вечерята – основното ядене за деня. Пътуването продължава дни наред, докато се стигне до зимните селища.

След съсловието на пастирите и кираджиите от значение е да се разгледа съсловието на аромънските занаятчии, което се оформя през зимните престои по градовете и в контактите с местното население от овчари, хванали занаят. Първоначално това са шивачи и обушари, които работят за нуждите на рода, но след като придобият умение, започват да изпълняват поръчки. Можеш да ги видиш в чаршията още от ранни зори да бодат с иглата и да приготвят не само богато украсени с гайтани облекла, но и европейски дрехи по мярка.

В обушарския занаят учители са им турците, в пекарството назованите заслужава да се спомене само още самарджийството, тъй като при тях винаги са нужни самари, и накрая една аромънска специалност – обработката на сребро, филигранното изкуство. Може би в търговските си връзки с венецианските майстори-златари някой е изучил този занаят и го е пренесъл в родината си, така че днес аромъните почти имат монопол върху него в Македония. С вкус и истински усет за красота те превръщат нежните сребърни нишки в блюда, чаши, табакери, брошки, копчета, колани, гривни и други накити, украсяват pistolети с фин сребърен обков. Нито във Венеция, нито в Рим съм виждал по-фина филигранна работа от тази на Коланджи в Монастир и Крушево. Само при Черногорните в Цетине има толкова красиви украси, особено на колани. Аромънските майстори вземат за чираци само свой роднина или аромън, за да не се пренесе изкуството сред другите народи на Македония. Грубите тежки пафти на българските селянки в Македония са изливани и се изработват от българи, по-рядко от аромъни (снимки в моята "Аромъните", гл. II, с. 32).

Преход към търговското съсловие са ханджиите и гостилничарите. Докато в градовете хановите с големите конюшни служели изключително като място за подслоняване на пътници и съдържателите им били българи, албанци или турци, крайпътните хаиове в близост до селата се държали почти само от аромъни и обикновено към тях имало дюкянче за всякакви стоки от първа необходимост, които домакинството, не може да си произведе само. Ако задоволяващият се с малко аромън спести някаква сумичка от този хан, той си купува по-голям в града или в чужбина, например в Сърбия, затова аромънски ханове има чак до Дунав и още по-далеч в Западна България, докато в Източна България няма. Или пък се хвърля в търговията, започвайки от търговия на дребно, за да се издигне след време до крупен търговец. Така някои от тях придобиват огромни богатства. Нека назовем само няколко от известните фамилии: барон Зина от Мускополе във Виена, който построява великолепната сграда на Академията в Атина, известната фамилия Думба също във Виена, от която е и прочутият дипломат Георги Аверов от Метцово, спечелил голямото си състояние в Русия и станал благодетел в Гърция. Освен другите си благодеяния, в последните години той подари великолепен боен кораб на Гърция; с негови средства е построен и стадионът в Атина. Голямата Атинска политехника е дар от аромъните Стурнара, Тошина и Аверов. Както се вижда от изброените факти, аромънът е привърженик на елинизма и възторжен негов почитател. В Константинопол, в Южна Русия, Египет, където работят голям брой аромънски крупни търговци, тях даже ги смятат за гърци. Семействата им живеят в прелестни планински села в Македония около Пинд, където и те прекарват по няколко седмици през най-горещото време на годината.

И за да посоча един отрицателен факт, ще кажа, че македонските аромъни никак не се занимават със земеделие, а в други области, като Тесалия например, само тук-там може да се видят някои малки изключения, но не от любов или предпочитание към земеделието, а от принуда. Колкото повече намалява овневъдството обаче, толкова по-сигурно е, че те ще трябва да се насочат към земеделието. Аромъните избягват всичко, което изисква тежки физически усилия. Затова не може да се срещне нито един аромън ковач, каменоделец, миньор, носач и други такива. Те считат себе си за твърде способни, за да се занимават с подобни професии, а тяхната интелигентност им помага да напредват в други области, които са и по-доходоносни.

е) Албанецът като пастир, земеделец, занаятчия, търговец, чиновник

Който иска да се запознае със своеобразието и народните обичаи на албанците, трябва да отиде в Албания, а в Македония повечето са се заселвали постепенно едва от миналия век. Само в най-северната част на Македония те започват малко по малко да изместват местното сръбско население от XVI век насам. Тъй като християните били жестоко подтискани, те се изселвали към Унгария, особено в Банат, а техните потисници, турците, които не били в състояние да намерят заселници за обезлюдените земи, масово преселвали в тях албанци-мохамедани. Те пък заварили тук добре обработена земя и постепенно се насочвали към земеделието. В техните неприветливи планини то било слабо застъпено и затова се препитавали повече с овневъдство, за което планините осигурявали достатъчно паша. Тъй като през зимата се покривали със сняг, трябвало да търсят другаде зимни пасища. Намирали ги отчасти по

крайбрежието на Адриатическо море, отчасти на Егейско море, около залива Волос и в Кампания, западно от Солун. Там през есента в пелагонийската равнина се събирали безкрайните овчи стада на албанците, които далеч надхвърляли по брой тези на аромъните. Докато последните се отправяли на път с деца и покъщнина, семействата на албанците си оставали на север. Селата там били разположени в закътани области, така че презимуването не създавало затруднения. Разположените по-високо села на аромъните в Пинд и Грамос още след първия по-голям снеговалеж оставали напълно откъснати от света, така че за охраната им били необходими само четирима-шестима мъже, богато снабдени с припаси. В обичаите и нравите, в начина на живот и занимание аромъните взаимодействали много от албанците. Това се доказва от големия брой думи от чужд произход, които преминали в езика им чрез албанския. Най-впечатляващ е техният брой в млекопроизводството. Няма съмнение, че и животът в родове и племена им е дошъл от албанците, респ. траките.

Освен овцевъдството, което познавали основно, албанците се занимавали с обработка на ниви, впрочем по най-примитивния начин: те използвали самоделни дървени сечива по примера на прадедите си. Все още често могат да се видят дървени рала. Албанците били твърде бедни, за да купуват железни сечива. В равнината край Монастир, където имало и богати албански бейове, положението в селското стопанство било по-добро. Тук те се учили от българите и турците и благосъстоянието им било задоволително.

В Македония се срещат рядко занаятчий-албанци, но има ковачи, оръжейници, пекари, бакали и ханджии.

По крайбрежието, особено в Солун, много геги се препитават като хамали. Те дори се организирани в нещо като гилдия, която турските учреждения често използват за политически цели. По време на жътвата много геги отиват като сезонни работници в Тесалия, даже в Пелопонес съм срещал миредити.

Тоските също като аромъните пътуват много по чужбина, за да избягат от лошите условия на живот в родината си. Цел на техните пътувания са Румъния (доста отдавна), след това Мала Азия, Константинопол, особено Египет, а в последните десетилетия предпочитат Америка. Благодарение на интелигентността и трудолюбието си много от тях са събрали значителни богатства. Излизането на доста албански вестници в Египет и Америка доказва, че тук броят на албанските преселници трябва да е твърде голям, а също и това, че у тях не е угаснала любовта към народност и майчин език.

Вече столетия наред албанските родоотстъпници играят забележителна роля. Изненадващо голям брой велики везири и други висши сановници са от албански произход. Енергичните тоски открай време са най-прогресивният елемент на затыналата във фанатизъм турска общност. Революцията от 1907 г., която избухва в Монастир, а и изобщо цялото Младотурско движение, е породено много повече от енергичните тоски, отколкото от ленивите турци. Не може да се твърди обаче, че християнското население в Македония обича албанските чиновници. Те са безогледни, когато се засягат личните им облаги и умеят да се измъкнат по най-хитрия начин от неприятности. Покрити с лоша слава са също и албанските бейове, които събират десетъка и които са главатари

на най-върлите разбойнически банди. По турско време техните безчинства били повсеместни, но било невъзможно да бъдат спрени, защото цялото чиновническо съсловие в даден вилает участвало в тях и безмилостно ограбвало раята. Сега тяхното място заема сръбската жандармерия.

ж) Меглените като земеделци, копринари и грънчари

Меглените, също както и живеещите наоколо българи, са земеделци и живеят при еднакви икономически и социални условия.

Полегатите източни склонове на Караджова плапина са подходящи за лозарство. Почвата, предимно от червена глина, общо взето е доста плодородна. В същинския Влахомеглен тя впрочем е камениста, а и климатът далеч не е толкова мек, както в голямата равнина на Българо-Меглен. Важно място в икономическия живот заема отглеждането на копринени буби - склоновете на Караджова планина са залесени с гори от черници. Едно единствено село, мохамеданското Нънте, специално се е насочило към грънчарския занаят, като намиращите се около селото глинени находища му дават добра суровина. Грънчарите на Нънте обикалят цяла Македония с тежко натоварени добичета с евтени, лесно чупливи, светлочервени глинени изделия.

з) Шпаньолите като търговци, занаятчии, лодкари, рибари и чиновници

Не ще и съмнение, че шпаньолите като евреи се занимават с търговия: в Солун те държат първенство в това отношение, в Серес, Бер и други градове заемат също предни позиции като търговци и банкери. Търговията с жито, необработени кожи, пушено месо и риба в голямата си част е в техни ръце. Почти всички сарафи са шпаньоли. Прави впечатление обаче, тъй като противоречи на общоприетото мнение за характера на евреите, че в залива на Солун те са най-опитните лодкари и рибари, които се осмеляват да навлизат в морето и при силна буря. И сред занаятчиите се срещат доста много евреи, тенекеджиите например са почти само евреи, има също доста шивачи, кожухари, дори шлосери и ковачи. По-бедната прослойка доставя хамалите и ваксаджиите.

и) Положението на жената в Македония

Жената се оценява най-различно в Македония. При заможните мохамедани, както е известно, тя е напълно откъсната от обществения живот и живее изолирана от света, заключена в дома на съпруга. При по-бедните класи и сред селското население жената взема участие в работата на мъжа, но пази лицето си забулено и не допуска да го зърне гяур. При помаците, някогашни християни, жената не се забулва, когато наблизко има чужди мъже, а само извърща глава. Жените на малисорите¹¹ -албанци, които също са мохамедани, отиват незабулени даже на пазар и обути в мъжки панталони. Ако посетиш обаче

¹¹ Малисори - албанско племе (бел. ред.).

мохамеданска къща, в която няма специално помещение за харем, всички жени се оттеглят в други стаи.

При албанците-християни и аромънските фаршериоти е съвсем същото. Жената принадлежи на дома, не на улицата и неомъжените момичета също толкова страхливо се дръпват от чуждите погледи както и мохамеданките. Доста често годеникът вижда годенината си преди самата сватба. Когато обаче жената вече е омъжена, тя не се крие толкова старателно. Както при аромъните, така и при албанците жената се явява в гостната и поднася на присъстващите освежителни напитки, кафе, сладкиши и накрая ракия. На обяд мъжете сядат около софрата, а жените стоят наоколо и прислужват. Ако в къщата има годеница, тя се явява най-накрая, целува ръка на всички присъстващи и те я даряват.

Ако минеш по улицата покрай седнали жени, те стават прави за поздрав, младите жени често се обръщат с гръб към чужденеца; така е при аромъните-пастири и албанците-християни.

В по-заможните албански и аромънски семейства това унижително положение на жените е смекчено, но не и отменено. Те вземат участие в разговорите на мъжете, но не и на обяд и на кафе, когато само прислужват. Освен домакинската работа те предат и плетат, но не вършат тежка работа, а селянката се труди и на полето. Виждал съм понякога обаче тежко натоварени албански жени да отиват на пазар, докато господин съпругът седи удобно на пряко на седлото и, яхнал така магарето, в такт го ръга с крак в корема.

За албанците и аромъните-пастири мъжът е господар и повелител, на който не може да се противоречи, жената е прислужница и майка на децата. Бракът се пази свято, разводът при албанците е почти изключен, при пастирите-власи въобще е нещо нечувано. При търговците аромъни и албанци брачните връзки са по-свободни. Мъжът се прибира само през горещите летни месеци у дома си в планинското село. Когато е по търговия в чужбина, понякога години наред е откъснат от жена си и децата си. Последиците от тези неестествени отношения (болка от раздялата, копнеж, изневяра) често се описват покъртително в народните песни. Годеежът се уговаря от семействата, докато децата са още малки, женитбата става много рано, дори преди жената да е навлязла в пубертета.

Съвсем различно е при българите. Жената се цени еднакво и като жена, и като помощничка на мъжа, не като при сърбите, които гледат на нея само като на слугиня. Българката се показва свободно пред обществото, сядат на трапезата, дори когато има гости, дели с мъжа си всички радости и задължения. Тя е нежна майка и вярна съпруга. Омъжва се доста късно, на 20 – 24 години, докато съпругът често е доста по-млад, но именно тогава го приемат тържествено сред възрастните. Жената се цени по нейната работливост и родителите на младоженеца плащат откуп на родителите на булката в пари, добитък и други дарове. Затова раждането на момиче съвсем не е нежелано за българските македонци. То носи придобивки, а и работата на женските чедата в семейството се цени високо.

Гърците в Македония ценят жената най-вече като съпруга. Наистина тя помага на мъжа в земеделската работа, но не я третират като работно добиче. Колкото по-високо е социалното положение на гърка, толкова повече той щади своята жена. Приятно му е, когато тя полага грижи за себе си, когато си купува дрехи и накити. Но в обществения живот и гъркинята по правило не взема участие. Тя участва в домашния живот наравно с мъжа, в организирането на домашните празненства, на които тя, а не мъжът, е център, поне в по-заможните семейства е така; нейната главна задача е също възпитанието на децата, защото мъжът обикновено отсъства. Той е или на работа на полето, или в кантората, или в кафенето, където отива всекидневно. Посещението на кафенето се е превърнало за гърка в необходимост, защото там той обича да бистри политиката.

При меглените положението на жената е същото както при българите и напълно различно от това при аромъните, макар че имат близък език.

За шпаньолките не се осмелявам да кажа нещо по-конкретно, но ми направи впечатление, че те се държат по-свободно на обществените места от християнките, разхождат се из Солун в носия с голямо деколте; нещо което християнките не си позволяват.

Глава III. Език, езикови граници и разпространение на националностите в Македония

1. Език

Общ поглед. Турското влияние

Когато става въпрос да се характеризират говорените в Македония езици, е необходимо да се определи тяхното място и да се изтъкнат признаците, които отличават сродните езици, т.е. да се определи връзката между българския и сръбския, между аромънския и мегленския, от една страна, и румънския, от друга. По такъв начин ще се види голямата вътрешна близост между въпросните, сега толкова различни един от друг, езици.

За новогръцкия в Южна Македония е писано малко и затова ще се спра на някои, познати ми от моите пътувания характерни черти. Ще се спра накратко и на езика на шпаньолите, такъв, какъвто съм го чувал в Монастир и Солун. Останалите езици, като турски, татарски, черкезки не можах да опозная в македонското им своеобразие; питам се даже, дали за случая биха могли да се намерят достойни за внимание особености. Искам да изтъкна едно: турският като търговски и административен език в течение на столетията силно е повлиял върху речниковия фонд на всички говорени в Македония езици. Албански и български гъмжат от турски думи (съществителни, прилагателни, глаголи), а турските идиоми се използват направо в народните песни, тъй като неизвестният автор е сигурен, че слушателите му знаят езика. Сръбският, новогръцкият и аромънският също са взели много от турското езиково богатство, макар че пишешите на тези езици най-старателно избягват турцизмите.

Известно е, че голям брой турски поговорки, пословици, изрази са проникнали в разговорния език на балканските народи. В български и албански срещаме дори турски местоимения и съюзи. Турският е оказал влияние и върху синтаксиса на тези езици, макар и в неголяма степен. И за да се ограничи само върху един пример, искам да изтъкна, че сегашното използване на аорист в градския албански и в българския отговаря на турската форма за сегашно свидетелско време. Не съм отбелязал никакви елементи, които да сочат, че има македонско-турски специален диалект – за такова нещо населението е прекалено смесено, а и съотношението се променя непрекъснато.

Местни хора, коняри от Тесалия, турци от Бесарабия, от Мала Азия, араби, перси – всички си служат с простонароден турски, разространен навсякъде от войската. Именно този войсков език, а не литературният, е източник на заимстваните думи в балканските езици.

Балканските езици

Макар че турците властвали столетия на Балканите, макар че влиянието им върху културата, езика и начина на живот на балканските народи е много силно, те все пак не могат да се нарекат балкански народ. Като народ те принадлежат на Мала Азия, дето и днес все още се крие силата на тяхната народност, езикът им по своя характер няма нищо общо с балканските езици и образува особена езикова група с татарските езици, докато високата им култура по същество е ислямско-арабска.

Балкански езици са на първо място албанският, който възникнал на албанска земя, на второ място румънският, който крещящо се различава от останалите романски езици, макар да произхожда като тях от латинския, но на Балканите при съвсем различен характер под влияние на друг език, който може да бъде единствено трако-албанският. На трето място като балкански език трябва да се посочи българският. Докато старобългарският, който, както днес всички приемат, произхожда от македоно-българския диалект на солунската област и все още не носи нищо балканско в себе си, дори има чисто славянски характер и това впрочем личи в свещените писания, изцяло преведени от гръцки, новобългарският сочи доста значителни отклонения от общия славянски характер. Директно въздействие от тракийския е невъзможно да има, защото би се проявило и в старобългарския. Тези незначителни отклонения биха могли да се явят едва когато старобългарският вече бил оформен като писмен език и като такъв би се използвал до днес, но за този дълъг период (IX – XVIII век) той остава съвсем чужд за народа. Новият балкански характер на българския, който съвпада във всички свои характеристики с албанския и румънския, също не може да произхожда от албанския, наследника на тракийския, тъй като в XI век, когато за албанци се споменава за първи път, той вече е бил разделен пространствено. Цялото това влияние е дошло много повече от румънския и то по време когато двата народа са образували политическа и народностна общност, когато живеели един до друг и лесно можели да се смесват, защото вярата, народните обичаи и нрави били еднакви, а влашкият език вече бил изпълнен със старо- и среднобългарски елементи, което значително облекчавало взаимното проникване на езиците. Това е времето малко преди създаването на Второто българско царство, когато и в историята се говори за българо-влашко

царство. Неговите създатели Петър и Асен, според византийски източници, били от влашки произход. Макар че това не може да се твърди с пълна сигурност, все пак е сигурно, че власите са имали голям дял във въстанието срещу Византия. Тогава, а и отпреди, т.е. в XII и XIII век, българският народен говор – касае се само за него – приема балканския тип, който променя позицията му към славянските езици по същия начин както албанският е променил позицията на румънския спрямо романските езици или - според израза на известния славист Лескин, "днешният български изпада от рамката на славянските езици". Общите черти, които обединяват трите истински балкански езици, въпреки толкова различния им произход, са твърде много и колкото повече навлизаме в сравнителното изследване, толкова повече ще стават. То обхваща фонетиката, флексията, образуването на думите, синтаксиса и изобщо цялата вътрешна езикова форма, включваща всички тях. На речниковото богатство не трябва да се набляга, то е нещо външно. Пълно непознаване на фактическото състояние ще означава, ако искаме да разглеждам паралелно примерно влиянието на немския върху полския и чешкия или това на арабския върху испанския и турския, защото в този случай почти или съвсем повърхностно се разглежда вътрешната езикова форма на повлияния език, докато при балканските езици тя е направо преобразена.

Искам да изтъкна няколко от общите черти, за да стане ясна за всички вътрешната родова връзка на балканските езици, като подчертая, че мога да увелича значително броя им, но това не е необходимо в настоящия етнографски труд, а и не разполагам с толкова много място.

I. Най-впечатляващото явление е поставянето на пълния член след думата. Би могло да се помисли, че в румънския това идва от латински, където местоимението **ille**, от което произлиза членът, може да се поставя както пред, така и след думата. Тъй като обаче в останалите романски езици, както в сардинския, който не е засегнат от германско влияние, членът се поставя пред думата, то при румънския трябва да приемем външен начален тласък. И преди всичко трябва да имаме предвид, че и в много други пунктове е необходимо да приемем чуждо влияние, тъй като в романските езици не съществуват изобщо никакви паралели за това. Ако поставянето на член след съществителното беше единично явление, можеше да се приведе латинският като обяснение, но във връзката му с другите явления би било нелогично да упорстваме върху този елемент.

В българския прикаченият член се явява за първи път в XIII век. Славянските езици изобщо не познават членуването на съществителните. Ако все пак го намираме във великоруски диалекти (Нижни Новгород), то би трябвало да е от чужд, може би нормански произход или се е развило самостоятелно, както е в северногерманския. Би било рисковано да свържем сравнително новото членуване в българския с появилото се като диалектно във великоруския език. Не остава нищо друго, освен да приемем румънско влияние. В сръбския и турския думите не се членуват, гръцкият познава само члена пред съществителното. Примери: м. р. старорум. **lupu-lu**, рум. **lup-u**[l], аром. **lup-lu**, мегленски **lup-u**, алб. **ujk-u**, бълг. *вълк-ът*, ж. р. рум. **cas-a**, алб. **stapi a**, бълг. *къща-та*,

II. Второто също толкова впечатляващо явление е видът на флексията на съществителното, а именно, че родителният и дателният падеж съвпадат в дативна форма. В албанския има също местен падеж и аблатив, които не биха могли да имат влияние върху румънския и съответно в българския, тъй като още в простонародния латински аблатив и датив съвпадат с винителен падеж. С оглед на формата преобладава дателният падеж след като изчезва старият родителен падеж, с което се обяснява използването на предлога *на* в българския и *la* в румънския, докато по съвсем различен начин в новогръцкия е запазена родителната форма на старогръцкия, а за дателния падеж се използва описателната форма с **is** – *към*. Именителният падеж се разграничава рязко от винителния. В старобългарския все още преобладава богато падежно развитие чрез окончания, които днес са запазени в сръбския, а в българския са изчезнали напълно. Запазва се само звателният падеж, който е напълно откъснат от реакцията на глагола и може да се разглежда повече като междуметие, и е пренесен в румънския и в по-малка степен в албанския.

Пример в членувана форма:

албански	румънски	български
И. udh-a	drum-u	друмът
Р. udhas	drumului	на друмът
В. udhan	drumu	друмът
мн.ч. udhat	drumurile	друмовете
Р. и Д. udhavet	drumurilor	на друмовете

А в новогръцки: И. o dhromos, Р. tu dhromu, Д. s-ton dhromon, В. ton dhromon.

Старобългарският, както и сръбският имат шест падежни форми, със звателния са седем. В румънския и българския при имената на предметите винителен и именителен падеж съвпадат, докато при личните имена има разлика.

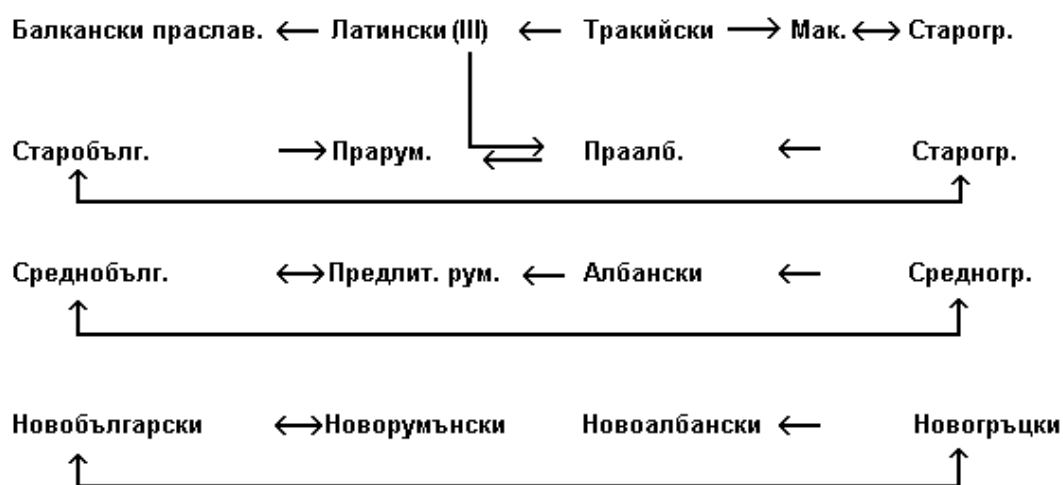
III. Впечатляващо съвпадение има също в двойната възможност за изразяване на бъдеще време с помощта на глаголите *искам* и *имам*, без при това, както в романския, да се получава смесване. *Ще пиша* може да бъде изразено следователно с: а) *искам да пиша*, алб. **do ta skruj**, рум. **o sa scriu** или с инфинитив **voi scrie**, (аром. **va sa scriu**, мегл. **sa scriu**) бълг. *ще пиша* (в старобълг. няма специална форма за бъдеще време); б) *имам да пиша*, алб., специално гегски, **kam me skru**, рум. **am sa scriu**, бълг. *имам да пиша*.

И новогръцкият има този описателен начин на изразяване на бъдеще време с *искам* обратно на органичното образуване чрез *-s-*, като по този начин се обединява новата и старата форма. Казва се: **tha ghrafo** и **tha ghrapso** (минало свършено и несвършено са различни). Убеден съм обаче, че изходната точка за това явление не трябва да се търси в самия старогръцки, а е дошло от тракийския (праалбанския), оказал влияние върху смесените с траките македонци (вж. по-горе) и оттук върху гръцките. Че това влияние трябва да е било твърде старо, се вижда от тенденцията към изместване на органичното (сигматично) бъдеще време, което се използва и в Новия завет.

Сръбският също се е откъснал от това балканско влияние, но образуването на **си** след инфинитива е съвсем своеобразно. И в българския този начин на образуване не е непознат, макар че има малко приложение.

IV. Немското **dass** навсякъде в романските езици се превежда с *че*, без оглед на съдържанието на подчиненото изречение, докато в румънския, албанския, българския съществува разпределение на две, а именно: *че*-изреченията в бъдеще време с финално значение се въвеждат с рум. **sa**, алб. **ta**, бълг. **да**, но констатиращите (аперцептивни) с рум. **ca**, алб. **se**, бълг. *че*. В новогръцкия отношенията са подобни, но не и същите, така че той не би могъл да бъде образец за балканските езици, респ. за албанския, в който трябва да се търси изходната точка; но този случай изисква по-подробно изследване.

Особено тясно е отношението между албански и румънски; то стига до там, че от единия език може да се превежда на другия дума по дума, без да е необходимо да се променя нещо в словоредата, синтаксиса, вътрешната езикова форма, дори може би и в транскрипцията. Толкова далеч българският не стига, тъй като румънското влияние става забележимо едва в среднобългарската епоха. Толкова по-голямо обаче е било българското влияние върху румънския от по-ранните периоди на контактите им и то не само в речниковото богатство, а в цялата фразеология. Дадената по-долу скица може да илюстрира казаното в груби линии, като стрелките сочат посоката на отношението. И илирийският е имал влияние.

Няма съмнение, че албанският е въздействал в три различни периода върху румънския. В по-стария период аромънският още не е бил отделен от дакорумънския и е възприел следователно всички балкански особености, които са общи с дакорумънския и албанския; в по-новия период определен брой албански думи навлизат в дакорумънския, а те липсват в аромънския, т.е. проникнали са едва след преселването на аромъните на юг от прародината в триъгълника Ниш – София – Скопие. И в тези елементи лесно могат да се различат по-нов и по-стар пласт. Но това са неща, които бъдещите изследвания ще изясняват по-нататък (вж. следващата глава). Искам обаче да се спра на обстоятелството, което със сигурност е доказано, а именно че както езикът на

тоските, така и езикът на гегите са повлияли върху румънския и това се вижда особено ясно от речниковото богатство: така за думата село ние намираме както гегското название *катун*, така и токското **fsat**; по-късно токското, както и гегското образуване на бъдеще време. Известни са ми редица езикови основания, поради които, вероятно, с преселването на част от румъните от прародината им южно от Дунав на север (Банат, Седмоградско) е дошло и едно албанско племе, чиито следи ясно личат в най-старите паметници на румънски език и които и до днес са останали в личните имена на трансилванските диалекти.

Аромънският език

Влашкият език се разделя на четири клона, от които само един, а именно румънският, достига до нивото на литературен език. Говорените в Истрия, в полите на Монтемаджоре, и в Шеяне, северозападно от Фиуме, езици са пред отмиране, а говореният във Влахомеглен език скоро ще бъде побългарен. Аромънският се запазва донякъде и сега, но с времето и той не би могъл да противостои на мощното нахлуване на гръцкия, албанския и българския. През XVII и XVIII век броят на аромъните сигурно е бил много по-голям, отколкото е сега. Знаем че още в началото на XIX век от Албания, особено от Мускополис, са се преселвали цели аромънски колонии със своите църковни общности и са се отправяли към много градове във Унгария, особено в Будапеща, Тимишоара и Мишколц, а и по-далеч: Виена, Лайпциг, даже Познан, където е живял и Константин Укуга, издателят на отпечатания във Виена в 1797 г. Учебник на аромънски език и първосвещеник. И в Босна, в Чепулич намираме следи от тази книга¹². От имената на местности можем да съдим, че някога в Сърбия и Черна гора са живели власи. Но истинската родина на всички власи е напълно напусната от тях и само имената на местности в триъгълника София – Ниш – Скопие ни показват днес, че някога те са населявали тези области (вж. по-горе, Глава III).

Аромънският е онова разклонение, което първо се отделя от главния клон и може би затова съхранява най-старите черти. Още в 976 г. се споменава за аромъни край Костурското езеро (вж. по-горе), а в XIII век Велика Влахия в Тесалия достига своя апогей, т.е. по същото време, когато в историята за първи път се говори за румънци в Трансилвания. Ранното изселване на аромъните от прародината им обяснява защо старите албански елементи на дакорумънския липсват в аромънския, докато по-новите албански думи са широко възприети, но не са съществували в дакорумънския. И старобългарски елементи се срещат само в незначителен брой, но все пак думи като **munka** – *работа*, **stana** – *алпийска хижа* и други подобни, доказват, че те са възприети още в прарумънския преди преселението на аромъните. Голям брой среднобългарски елементи на дакорумънския липсват обаче напълно в аромънския, който в замяна на това е възприел много гръцки, албански и – в северната част на областта – по-нови български и турски елементи, които са толкова многобройни, че аромънският става неразбираем за дакорумъните, макар че латинските елементи в звуковата форма са се променили незначително.

¹² 14-ти Годишник на Института за румънски език, с. 171 и следв.

Флексията на съществителното и глагола напълно съвпада с тази на румънския, тя е само по-старинна, например запазването на старата органична условна форма, която познавали също истрорумънският и старорумънският езици: аром. **s-vrurim**, лат. **si voluerim**, старорум. **sa vrure** обаче са напълно изчезнали в новорумънски. Меките съгласни **l** и **n** са запазени: простонар. лат. **muliere**, аром. **muliari**, рум. **muiere**; простонар. лат. **oclu**, аром. **okliu**, рум. **ochiu**; лат. **cuneus**, аром. **kuniu**, рум. **kui**, но в банатския диалект на румънски **kuni**, както изобщо са се запазили цяла поредица от белези на аромънски в румънските диалекти, също и някои думи от латински произход, които в литературния румънски са заместени със славянски или други, запазени не само в аромънския, но и в трансилванските диалекти, например лат. **arena**, аром. и транс. **arina**, рум. **nisip**; лат. **uva**, аром. и транс. **aua**, рум. **strugure**, молд. **poama**; лат. **ubi**, аром. **iu**, старорум. **ua**, транс. **berettyo iuo**, рум. **unde**; лат. **avus**, аром. **aus**, на рум. запазено в **ausel** – *орехче, мушинитрънче*.

Разликите в произношението между аромънски и румънски са обикновено от диалектно естество. Не съществува и най-незначителен аргумент, който би ни оправдал, ако приемем пространствено разделено, самостоятелно развитие на четирите клона на влашкия.

Дори в отклоненията от основното правило диалектите съвпадат; напр. лат. **u** е запазено във влашкия като **u[^]**: **lupus** – **lup**, **vulpes** – **vulpe** и т. н. Тук има обаче цял ред изключения, които все още не са изтълкувани напълно. Най-лесно е да се обяснят чрез по-късното им приемане – чак когато са стигнали в Мизия те изтласкали по-старото произношение в прарумънския във всички клонове на езика закономерно запазили същата форма: лат. **duo**, **dui** – **doi**, **auctumnus** – **toamna**, **muria** – **moare**, **pluvia** – **ploaie**.

За да покажем характера на аромънския, сравнен с румънския, искам да дам текста на една аромънска песен с румънския превод и същевременно да посоча латинската етимологична основа, в скоби другия произход, от която става ясно колко силно натежава латинският елемент, а също колко много се отклонява синтаксисът от латинския.

Аромънски	Румънски
1. Oh, lele mi, marata, (blg.) me male - habita	O lele, saraca de mine, Ах, ах, аз горката
2. Nu va s-mi marita dada non volet si (-ut) me maritet (tk.)	Nu vrea s-ma marite mama, Не иска мам да ме омъжи
3. Ma-ni dzitse: legana feata! magis (=sed) mihi dicit: foetam	Ci-mi zice: leagana fata! А ми казва: спи момиченцето ми
4. Ca mi fets ca na eapa, quod me feci quam (=sicut) una equa	Ca ma facui ca o eapa А аз станах кобилка
5. Tsitse a meale cit na tseapa (blg) meae quantum una ceapa	Titele mele cit o ceapa Циците ми като луковички
6. Soatsile cu dzoni di gusa sociale illae cum juvenes de geusia (rom.)	Soatsele cu juni de gusa Дружките ми са в мъжки прегръдки
7. mine, laia, mproasta la usa me (Ego) (alb.)(gr.) iliacad ostiam (нар. lt. usia)	eu, saraca stau la usa Аз горката стърча пред вратата
8. Soatsile cu pole n-vale, sociae - illae cum (blg) in valle	Soatsele cu fase in vale Дружките ми с пелени на потока
9. s-mine, laia, cu munile goale sic me, (alb) cum manus illas (blg)	s-eu, saraca, cu minele goale Аз, горката, с празни ръце

10. ia, tsi dzic, moi dada meao: (blg), quid dico (blg) (tk) mea	eata, ce zic, mai mama mea Чуй, какво ще ти кажа, майко моя
11. mine va s-mi fac nveasta nao, me (ego) volo si (=ut) me faciam (blg.) nova	eu o sa ma fac nevasta noua, Искам да бъда млада невеста
12. s-nu vruris tine cu tata si non volueris te (tu) cum tata	sa nu vrei tu cu tata Ако ти и татко не давате
13. mine vor s-mi fac pi inate me (ego) volo si (ut) me faciam per (tk.)	eu m'oi face pe biha (Banat) Ще стана непокорна
14. s-amindolti nu va ntreb sic ambidui-ili non vos interrogo	si pe amindoi nu va intreb, И двамата няма да ви послушам
15. ca singura dzone va s-lu aleg quod singula juvenum volo si (ut) illum eligam	ca singuta(pe) june o sa-l aleg И сама ще си избира изгората

Както се вижда от горния текст, най-много думи са от латински произход в единство с румънския, само един път се използва славянска дума: **marat** от **mal habitus** (фр. **malade**), същата дума на рум. е **sarac** (бълг.); **leagan** – *люлея* е вероятно прарумънско образувание от латинското **ligo** – *залъгвам*. **Mprost**, ж. р. **mproasta**, произхожда от новогръцки, означава *прав* и няма румънско съответствие.

Разликите в произношението са малки и те са още по-незначителни, ако включим в сравнението румънските диалекти. Най-силно впечатление прави възпроизвеждането на лат. **ce** (ci) с **tse**, рум. **tse**; **ge** (gi) с **dze**, рум. **dze**, **di** с **dzi**, рум. **zi**, но в много диалекти, като банатския и молдовския също **dzi**; **j** чрез **dz**, рум. **z**, диалектно също **dz**. Мекото **l** се запазва в аромънски, но в румънски изчезва в предлитературния период, т.е. **amindoi-li**, рум. **amindoi-li** – **amindoi**. Дакорумънският **pe** знак за винителен падеж е непознат в аромънски, тъй като в дакорумънски се явява едва в XVI век. В по-старите паметници не се среща, но в диалектите трябва да е съществувал много преди това.

Въпреки че в посочената аромънска песен използваните дакорумънски и аромънски думи почти напълно съвпадат, не трябва да считаме, че е така във всички други случаи. Когато веднъж един румънец ме помоли да поговоря с него на аромънски, аз му отговорих "**kara s'achiursesku sa zburasku armaneastili nu va s'akikasesti hits tsiva**", което означава: "*Ако започна да говоря на аромънски, ти нищо няма да разбереш.*", и той наистина не разбра нищо, защото на румънски същото звучи така: **cind insep sa vorbesc** (в Банат – **zburasc**) **aramaneste nu vei pricepe nimic**. Изразът впрочем е променен до голяма степен, но това не е определящо, основното с флексията и синтаксисът, те са еднакви. На трето място определяща е фонетиката, която има само малко диалектни но не и фундаментални различия, тъй като всички разлики в прарумънския са паралелни, докато латинският, испанският и други езици показват големи отклонения както във фонетиката, така и в речниковия фонд, като във флексията на съществителното и глагола са съвсем различни що се отнася и до вътрешната езикова форма. Много стара обаче е общорумънската глаголна флексия, запазила се в романските езици, макар че и в нея има достатъчно трако-албански заемки (бъдеще време, изчезване иа инфинитива, значение на минало свършено и т.н.).

С дакорумънски обаче съвпаденията в произношение, флексия, синтаксис, значение на вътрешната езикова форма са толкова големи, че при сравнение дори и неукният ще стигне до извода, че е невъзможно аромънският и

румънският да са възникнали независимо един от друг. В целия текст има само една единствена дума, която показва по-дълбоко различие, именно **dzone** със своето **o**, сравнена с рум. **june** с **u** от лат. **juvens**. Но прарумънското сигурно е било **dzone** (**o** от **u + a**, като **cot** от **cubitus**) и то се е превърнало в дакорумънски в **dzone** чрез придържане към останалите думи на **-on** > **-un**.

За изчезналата днес в румънския аром. дума **vrurim** говорих вече по-горе. Твърде старинна е също аром. **fets**, на лат. **feci**, в сравнение със слабата рум. форма **facui**; и изобщо именно при глагола се проявява по-голяма старинност на аромънския диалектно и в старинния им вид срещаме същата форма, напр.

лат.	аром.	старорум.	новорум.
dixi	dzis	dzis	zisei
	dzises	dzises	zises
	dzi se	dzise	zise
	dzi sim	dzisem	ziseram
	dzi sit	dziset	ziserati
	dzi sera	dzisera	zisera

Следователно привидно голяма разлика във флексията изобщо не съществува, отклоненията са новорумънски образувания.

Македонският български език

Докато преди не съществуваше съмнение за характера на македонския български, в по-ново време сръбската страна чрез умело развивана от политически съображения пропаганда се опитва да наложи становището, че говореният в Македония език е славянски говор на сръбски диалект и че населението е сръбско. Резултатът на тази пропаганда и обстоятелството, че победена Сърбия се включи към държавите-победителки, беше този, че с Ньойския договор северната част на Македония беше дадена на Сърбия, а южната ѝ част на Гърция, докато България остана с празни ръце. И макар че преди да избухне Балканската война самата Сърбия призна, че цяла Македония е българска с изключение на окръг Скопие, по волята на руския император тя бе дадена на Сърбия.

За да стигнем до обективна преценка за характера на македонския език, предлагам част от писмен паметник, останал от времето, когато на Балканите не са съществували национални противоречия, а всички балкански народи под водачеството на Гърция са се чувствали християни и заедно са се противопоставили на турците. Това е било през XVIII век. Тогава свещеник Даниил от Мускополис, един цѣфтящ аромънски град в Албания на три часа западно от Корча, написва една малка книжка, в която дава откъси от говорените в страната езици: новогръцки, влашки, български и албански. Езикът следователно изобщо не е повлиян от каквито и да било национални съображения. Той пише фонетично с гръцки букви. Ето откъси от нея: (с. 19, р. 12 и следв. от намиращия се в мое притежание екземпляр на второто, отпечатано през 1802 г. издание, в което не се посочва мястото на отпечатването му).

Мак. Сфърделот дупит штиците и куршумот го ранисат трупот (снагата). И зборот лошот уцълвит чоекот. Току ти да не патиш ништо и да не земаш от ок, да залепиш на горниот приак и на долниот приак по една ветка от дафина и от смрека, за да не тераш сфите лошите. Кога да напраиш рубите (халиштата) да имаш в-уме за да и чиниш широки и да не бидет куси. Оти да чиниш широка руба, траит многу заман. И да не шиеш тесна сайа, бързо се искинвит. И долга кошуља те чинит да се сопниш. Току да печалиш, за да се облечиш со сфита чесна и ако се искинает негде да и прекърпиш со конци здрави.

Бълг. Сфърделът дупи дъските и куршумът го рани трупът (снагата). И сборът лошът уцалват човекът. Ами ти за да не патиш нищо, и да не се земаш от око да залепиш на горният прак и на долният прак по една ветка от дафина и от смрека, за да тераш фсите лошите. Кога да направиш дрехите (халищата), да имаш на ум, за да и чипиш широки дреха и да не бѣдит къси. Ако да чиниш широка дреха, трает много заман. И да шиеш тесна сая, бърже се разкъсва. И дълга кошуля (риза) те чинит да се съпнаш. Рѣк да се печалиш, за да се облечеш съ сфита чес(т) на и ако се разкъсват негда да и прекърпиш с конци здрави.

Съвр. бълг. Свределът пробива дъската и куршумът (го) ранява тялото. И думата, лошата, засяга човека. Но ти, за да не пострадаш с нещо и да не попаднеш в очи (да не те срещне (омагьоса) лош поглед), залепи на горния праг и на долния праг по едно клонче от лавър и от хвойна, за да прогониш всички злини. Ако правиш дрехи, да имаш наум да ги направиш широки и те да не бѣдат къси. И ако шиеш тясно палто, бързо се разкъсва. И дългата риза те препѣва. Дори да печелиш, за да се обличаш с прилични дрехи, то ако се разкъсат някъде, да ги закърпиш със здрави конци.

От този откъс се изяснява с абсолютна сигурност, че се касае за български текст, написан от аромън, който познавал добре българския език, но не го е владеел напълно и се е опитвал със съвсем недостатъчните знаци на гръцката азбука да го запише фонетично. Диалектът е западномакедонски; би могло да се помисли – а и така се е твърдяло, че е от Монастир, тъй като написаното е посветено на митрополит Некарие от Монастир, който поел и разноските по изданието. Но вербалните форми, като *бидает* (Монастир *бидет*), звуковите форми като *сфите* (Монастир *сите*), *току* (Монастир *туку*) и някои други, които не се срещат в разглеждания текст, като *каде* (в Монастир *кай*), сочат, че Даниил е учил български в Охрид и Дебър.

Още първата дума *свърделото* показва, напълно независимо от членуването, категорично българската форма, сръбската е *сврао*. Средният род на съществителното е заблуда на Даниил; думата трябва да бѣде *свърделот*. Членът *-от* е обичаен за голяма част от България заедно с *-ът* и *-а*. Използването на члена е по-добър знак за българския характер на езика, отколкото звуковите критерии. *СТИЦА* – *дѣска* е на западномакедонски и сръбски; *ранисат* е погрешна форма, плод на албанско влияние, на български се казва *рани*, македонски *наранит*. *Зборот лошот* е небългарска форма, на македонски се казва *лошиот сбор*; тя идва от новогръцки или албански. *Току* е в смисъл на *но* и е специфично македонска дума, в български е със значение *едва що*, *току що*, а в сръбски е непозната.

От ок е грешно за *от око*, както се казва в Монастир и Охрид. *Приак* вместо *прак* е повлияно от аромънски. *Дафина* е необичайно за македонски, по-често се казва *дафин*. *Тераш* идва в западнобългарския диалектно за *изпъждаш*, в сръбски *терати*. *Свите*, *свичко* са обичайни за Охрид, докато в Монастир, а също и в България е *сите*, *сичко*. *Напраши* показва обичайното за Македония отпадане на междувokalното -в-. Във формата *в-уме*, ако е вярна (в Битоля и Охрид се казва *в-умо*), се крие един стар местен падеж, който се е запазил, а и това се случва често, като наречие. *Бидает*, *бидеет* (Монастир *бидат*) е обичайна форма за Дебър, както вече споменахме по-горе. *Заман* е турска дума, навлязла в мак., бълг., алб. *Бърго* (Монастир *бъргу*) е мак. и западнобълг., обичайна за диалектите, и в Източна Сърбия известна като *брго* за обичайното *брзо*. *Искинвит* (разкъсва) е специфично македонска, а и сръбска диалектна форма. Формата *искинает* се използва от така наречените миаци в Дебър.

Дълга, на централномакедонски звучи *долга*, сръбски *дуга* (*дугачак*), *кошуля* е по-скоро сръбска дума, но е обичайна и за Западна България заедно с *риза*.

Ед. ч. *су конци* значи *конец*, както на бълг., на сръбски е *конац*.

Кус – *къс* е сръбска форма, идва от Дебър, където сръбското влияние е по-силно, в Македония се казва *кус*, значението обаче съвпада с българското, защото в сръбския *кус* значи *сепнат*, *стъписан*.

За по-нататъшно сравнение давам и сръбския текст на един анекдот, който превеждам на македонски (диалект на Монастир) и български (шопски диалект), като съм ползвал помощта на местни ученици и ученички. Фонетичното означаване не се получи поради трудности в отпечатването. Нека читателите сами си направят изводите от сравнението на езините. *-но* е македонски член.

Сръб. Момче некакво уче у берберницу да се обрийе. Берберин био човек враголаст и шалъиф, па се хтеде мало нашалити со оним младичем, те га запита: "отдакле си ти, момче?" Онай му рече, да е родом из Сарайева, а берберин настави: "чуо сам, да има такових юнака у Сарайеву, кои се брију без вруче воде и сапуна, но само студенем." Оно момче да покаже како ѝе и оно (ѝу)юнак, рече: "истина ѝе, и ѝа лако може понети." Берберин го намаже само студенем водом без сапуна, па почине бтиати; но онай стане од муке шкрипити зубама и жмиркати очима, не могучи даље трипти, рече берберину: "престани и дай ми мало вруче воде и мало сапуна, зер ѝа нисам баш из Сарайева, непо мало подалје."

Мак. Едно момче влегло во една бербернина за да се избричит. Берберот бил чоек майтапчия и шегаджия, и сакаше да напраит малку шегга со момчено, та го запита: "откаде си ти момче?" Тоа му рече, оти ѝе роден во Сарайево. А берберот продолжит: сум чул, оти има таква юнаци во Сарайево, што се бричат без топла вода и сапун, а само со студена вода." Момчено, да покажит оти и тоа ѝе юнак, рече: "в'истина ѝе, и ѝас лесно можам да понесам." Берберот го намачкал само со студена вода без сапун и фати да бричит; ама тоа фати от мака да кърца са заби и да замижвит со очите, и не можејки да търпит по натаму,

рече на берберинот: "папсай и дай ми малку топла вода и малку сапун, оти йас не сум баш от Сарajeво, ами малку от подалеку.

Бълг. Едно момче влезло в една берберница за да се избърсне. Берберино бил човек майтапчия и шегаджия и сакаше да направи малко шега с момчето, та го запита: "отдека си ти момче?" оно му рече, оти е родом от Сараево. А берберино продължи: "чул съм, оти има такива юнаци в Сараево, които се бърснат без топла вода и сапун, а само със студена вода." Момчето, да покаже, оти и оно е юнак, рече: "истина е, и я лесно можем да понесем." Берберино го намаза само с студена вода без сапун, и почна да го бърсне; но тоя почна от мака да скърца със зъби и да мига с очи, па като не можеше повече да търпи и рече на берберино: "престани, и дай малку топла вода и малку сапун, оти я не сам баш от Сараево, но малку по отдалече.

Единственото по-ярко отклонение на централно-македонския диалект от литературния български е ударението, което пада обикновено на третата сричка и с това се отклонява от сръбското и българското ударение. Впрочем положението му върху третата, последната сричка, съвпада по-често със сръбското ударение. В българския ударението не е постоянно. В текста на Даниил съм дал обичайното за литературния език източнобългарско ударение, западнобългарското, често съвпада с македонското. Но българските акцентни съотношения са много различни. В Сборник на българското Министерство на образованието т. 13 проф. Цонев прави опит да раздели цялата българска област на шест зони в зависимост от ударението, което обаче в действителност предлага по-голямо многообразие. Според проф. Цонев текстът на Даниил попада в VI зона, но не и към сръбския. Навярно обаче съществува една звукова особеност, която е по-близка до сръбски, отколкото до български, това е разделянето на праславянските *тж*, *дж*, които в сръбския се развиват в палатални африкати *тс*, *дџ*, в българския в *шт*, *дџ*, докато в македонския има палатални *к*, *џ*, които са се развили от *т*, *д* чрез повдигане на предната част на езика, докато в сръбския директно от *t'-th'-ts* (*с*) се е развил палатален съскащ звук (африката). Съвсем различно се развива българският, който също познава съгласните *к*, *џ*, обаче те са се развили едва в по-ново време диалектно от *т*, *д* (напр. в Котел *кесто* – *тесто*, *гете* – *дете*), (вж. Милетич, с. 169 Източнобългарският език) и не трябва да се смесва с развитието на македонския език. То е старо, идва от север и стига чак до областта на Морава, но колкото повече отива към юг и югозапад, толкова повече се загубва. В центъра, например в Монастир, казват *свеќа* – *свещ*, заедно с това обаче *сфешник*, в южномакедонски още при Влахоклизура обаче *сфешта*, както в български. *Гаки* – *гащи*, но *гащник*. С *дџ* е същото. Чува се *џ*, но и *жд*: ср. *между*, мак. *мегю*, бълг. *между*; ср. *гражданин*, мак. *граѓанин*, бълг. *гражданин*; *чужд*, както в бълг., в Охрид Впрочем *туѓар*, което спада към сръбското *тудџ*. Това съпоставяне показва ясно, че с *гаки* и *свеќи* имаме работа с по-нови образувания. Тези много стари форми *к*, *џ* от *т*, *д* идват от един диалект (Косово поле), говорещ се между сръбската и българската езикова област, откъдето се е разпространил на юг, без да успее да измести напълно българския изговор. Доколкото съм наблюдавал, само образуването на бъдеще време с *ке*, в бълг. със *ще* (ср. *чу*), е разпространено навсякъде в Македония, може би също и причастието *-айки*, *-ейки*, които са взети и от българския книжовен език. Би било погрешно да правим извода, че македонският трябва да се третира като

сръбски диалект, изхождайки от тези единични явления на консонантизма, които нито могат да са македонски, защото не познават изобщо възникналия в Македония старобългарски, нито са проникнали навсякъде, защото както на юг, така и най-далечния югозапад (Струга, Охрид, Дебър) формите *шт-*, *жд-* – са преобладаващи и в отделни думи се срещат и в Централна Македония. Звуковете, флексивни и синтактични отношения така тясно свързват македонския към българския, че никакво едностранчиво тълкуване не е в състояние да ги раздели. По това са единодушни всички, неповлияни от политиката учени, като Ягич, Лескин, Дрипов, Облак и много други. Най-подробно е разгледано българското начало на македонците от чеха Владимир Зис¹³ и руснака Державин¹⁴, чиито трудове са лесно достъпни и затова се насочвам към тях, още повече че ни информират по-подробно. За мен специално българската същност на македонците е факт, доказан с показания текст на Даирил и от мои собствени изследвания. Когато бях в Македония през 1887 и след това през 1889 – 1890, за да се запозная с непознатия тогава аромънски народец, неволно ее запознах с местния славянски диалект, повече със слушане. Когато след завръщането ми в родината изучавах българския писмоуен език, уотанових, че вече зная основното от него. Но сръбския все още трябваше да уча, защото той се отклоняуаше във всички съществени неща от македонския, макар понякога речниковият фонд да съвпада, което е естествено все пак за два езика с общ произход. Но и в българския има редица думи, които не се срещат в сръбския, а за македонския са съвсем обичайни, напр. *железо*, ср. *жвождже*, *град*, ср. *варош*, *планина* ср. *брдо* (планина означауа *планински пасища*), *брашно* ср. *мука*, *хубав*, ср. *леп*, *лош* ср. *рджаф* и т.н.

Музикалното ударение (повишауаща и намаляуаща дължина и краткост), толкова характерно за сръбския, липсва и в българския, и в македонския.

И по звукова форма македонският е напълно сходен с българския. Само в отделни думи, които очевидно са навлезли по-късно, се открива сръбско влияние. В централния македонски, както и в българския неударените гласни а, о, е преминауат в ъ у и, което сръбският не познауа. Старата назална гласна *он* се яууа в български като ъ, в македонски като а (ъ), докато в сръбския е у.

Старобългарското ъ отгоуаря на новобългарското ъ, успоредно с диалектното о, в Македония о и заедно с това ър, ъл, докато в сръбския е а (мак. *сърце*, *смърдам*, *долг* и *дълг* (Охрид), *волк*, ср. *вук* и т.н.).

Среднобългарското ъ е заменено в новобългарски с е и ъ, същото е и в македонски, но в сръбски е а. В македонски, западнобългарски и източносръбски Ъ преминауа в е.

Това са само някои от най-впечатляуащите явления, в които македонският съвпада с българския и се отклоняуа от сръбския. Напразни са усилията да се търсят такиуа редовно яууащи се съвпадения със сръбския, но винаги ще се намерят само единични случаи, които не доказуат нищо. Затова няма никакво основание и не е правилно да се третира македонският като смесен сръбско-български диалект, това би било изопачауане на понятието смесен диалект,

¹³ Македония, Цюрих 1918, с подробни литературни примери.

¹⁴ Македония, научно и критично проучуане, Лайпциг, 1918.

което във всички може да се приложи към югоизточния сръбски (Пирот, Враня) но не и към македонския български.

Много по-важно от всички тези звукови съвпадения е обстоятелството, че македонският има една толкова спепифична българска особеност, като членуването на думата, дори в тройна форма *-но,-во,-то*, докато в сръбския изобщо няма членуване (вж. по-горе).

Изчезването на органичната флексия на съществителното, която е заменена с предложно описание с *на* в родителен и дателен падеж, също е фактор, приобщаващ македонския към българския.

Също като при съществителното е и при глагола: аорист с неговата съгласна *ф*-или *х*- е чисто български, докато сръбският има старата гласна *с*- (бълг. мак. *бихте*, ср. *бисте*). Изчезването на инфинитива и въвеждането на глагола с изречения с *да* е също така българско (алб., рум.), но не и сръбско. В сегашно време I л. мн. ч. *-ме* е както в български, а в сръбски е *-мо* и така могат да се посочат още много отклонения от сръбския при глагола.

При прилагателното виждаме толкова характерното степенуване с *по-* и *най-*, докато в сръбски, както и в руски, степенуването е органично. Във всички точки, в които българският съвпада с трако-албанско-румънски, македонският схожда е българския, а не със сръбския. Това е повече от достатъчно за определяне на българския характер на македонския език.

Особено важно е обстоятелството, че македонославянското население от самото начало и досега се определя като "българи", а и така е наричано от своите съседи гърци, сърби, турци, аромънци и албанци. Най-интересно при това е обстоятелството, че гръцката, аромънската, албанската и турската форми винаги запазват това вътрешно *л*, докато българският македонец се нарича *бугарин*, т.е. със сръбската форма на думата; причината за това може би е, че тази форма е въведена по време на сръбското господство, при царуването на Стефан Душан, който се наричал "Самодържец на сърби, гърци, българи и албанци". Формата *бугарин* може да е само сръбска, защото останалите думи, изградени по същия начин, като *вълк*, *вълна*, звучат в македонски като *волк*, *волна* или *вълк*, *вълна*, следователно трябва да бъде *българ* или *болгар*; *бугарин* може да произнесе само сърбин. Формата *бугарин* се превръща в признание и потвърждение на българската националност на македонците от страна на сърбите. Всички пътешественици от по-старо време като рицарят Арнолд фон Харф от Кьолн (1496 – 1499), арабинът Хаджи Калфа (XIV век) и всички по-скорошни пътешественици са единодушни, че македонците-славяни се наричат *българи* и че те са искали да бъдат такива много преди да е имало българска пропаганда; същото доказва и обстоятелството, че българските ръководители на движението са почти изключително местни българи, като братя Миладинови от Струга, които пожертваха живота си за своята народност. Но те я прославиха с големия си сборник народни песни. Първата българска печатница е създадена в Солун от архимандрит хаджи Теодосий от Дойран, първите български книги са издадени от македонците Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович. И известният отец Паисий, който със своята История на българите повишава необикновено националното самочувствие, е македонец от Разложко.

Много подробно се занимава с българската народност на македонците и англичанинът д-р Брайлсфорд, добър познавач на въпроса и безпристрастен съдник, в своята книга "Македония", които стига до извода, че местното македонско население несъмнено е българско.

Останалите от древни времена имена на местности в Македония, дори и написани на гръцки, носят ясни следи от българския си произход, напр. Прилапос (*a* сочи към бълг. **ѣ**) – Прилеп, Присдиана – Призрен, Лангада или

Лангази, северно от Солун, сочи към българския корен л **ѣ** г, от *дѣбрава*, *лес* на ср. би трябвало да се казва Лугадин. При Гевгели се намира Дамбово (ср. Дубово).

Навсякъде в областта около Костур и северно от Солун старобългарските назални гласни **ѣ**, *a* превърнали се в новобългарския в орални, са се запазили назалпи. Подробности ни дава Облак в "Македонски студии" (Виенска академия, Протоколи от заседанията на филолози и историци, 134, 8¹⁵).

Която и област на езика да разгледаме, става напълно ясно, че имаме работа с български, а не със сръбски език. Всичките опити на сръбските шовинисти да представят македонския език като сръбски диалект или като смесен език от неопределен характер са безплодни. В своята брошура "Македония и българите", издадена в Лозана през 1918 г., Е. Купфер привежда цял списък със свидетелства за българския характер на македонските славяни и освен това дава цяла поредица от сръбски свидетелства, които моват да причинят доста неприятности на Цвиич, Белич и комнания.

Бихме могли да поставим въпроса дали македонските славяни нямат свой собствен език, стоящ някъде между сръбския и българския. Подобно предположение не се оправдава с нищо, защото, както видяхме по-горе, македонски и български напълно съвпадат по фонетика, флексия и синтаксис с изключение на някои незначителни звукови особености, присъщи на македонския, като отпадането на междувокалното *-v-* (*човек – чоек, главица – глаица*), на междувокалното *-x-* (*беха – беа*), *шч* вместо *шт* (*што – шчо*), Пештани – Пешчани, явление, което вероятно е прастаро, но се е развивало и по-късно; тук го оставям без пояснения.

В речниковия състав се срещат цяла поредица думи от гръцки или турски произход, които не се явяват нито в български, нито в сръбски; но броят им, сравнен с целия речников фонд, е съвсем незначителен, както може да се види от двата посочени откъса, доказващи, че македонският може да се приеме само като български диалект. Някои особености във вербалната флексия са отчасти новообразувания, отчасти останали от старо време.

Новогръцки

¹⁵ Вж още: 1. Македония, Цюрих, 1918, подробен опис на литература. 2. Македония, научно и критично изследване, Лайпциг 1918 г. 3. Срв. Mazon, Andre, Contes slaves de la Macedoine de Sud-Est, Париж, 1923. Ценни текстове, които и този автор определя като български.

Ако в Монастир или Корча чуеш албанци, аромъни и българи да говорят новогръцки, оставаш изненадан от съответствието на говоримия език с гръцкия писмовен език. Тук той се изучава в училище и се говори от цялото общество. Обратното: езикът на селяните от Южна Македония е като на необразованите кираджии. Трябва много да си се упражнявал в простонародния гръцки и много да внимаваш, докато ухото ти свикне с някои звукове, които не се срещат в гръцкия език. И тукашният речников фонд съдържа някои турски и български елементи, които не се използват в Гърция, макар че и там в народния език се срещат многобройни турски елементи, които никога не можеш да намериш в литературния език. Той до такава степен е различен от народния, че грък или аромън от Южна Македония, който е учил в училище, не може да разбере нито дума. Моят прислужник, който владееше гръцкия народен език като майчиния си аромънски, веднъж, когато четях вестник, ме помоли да му прочета нещо. Прочетох му и когато свърших, той каза "добре, кажи ми сега на "ромайка" (народен гръцки) за какво се разказваше." (Kala, tora na mi pes s-ta rumaika, ti theli na pi).

Особено впечатляващо е категоричното отпадане на неударените гласни в началото и средата на думата. С това е свързан и преходът на неудареното *e* в *и* и *o* в *у*, както в български. За си има палатален съскащ звук, подобен на *ш*, произнасян като *з* например **esimi** – e]si; **simera** днес – **simera**; също и в турските елементи на гръцкия: **sinduki** бряг – **shinduki** или **shinduki**. Явява се и съответната звучна съгласна *з*, напр. **zi** във *везна* (**ziji**). Съгласните *ш* (след *e*, *и*) и *х* (след *a*, *o*, *у*) се произнасят много слабо или напълно отпадат, което е плод на българското влияние, макар че се касае главно за някогашните българи.

В новогръцкия се съдържат цяла редица особености еднакви с останалите балкански езици: румънски, албански, български; но както и сръбският, той има и много, напълно отклоняващи се от тях, така че е невъзможно да ги поставим на едно стъпало. Освен това не бива да пропускаме, че той е оказал силно влияние на речниковия фонд, мисловния израз и синтаксиса на балканските езици, защото от древността е бил културен език, от който са черпили останалите народи.

Голям брой народни песни на македоно-гръцки диалект поднася Георги Пахтикос: 260 Δημωδῆ ἑλληνικά ἀδμᾶτα, Атина, с. 55 – 82.

Еврейски испански

Еврейският испански, който научих в Монастир, събужда интереса на изследователите с това, че е запазил старинното произношение от XV век, когато е прекъснал контактите си с останалите испански езици. Наистина с течение на времето в него са навлизали някои новости, особено в областта на речниковия фонд. За мен не представляваше трудност, тъй като добре знам испански, да разговарям със шпаньоли. Има обаче значителни разлики в диалектите на Монастир, Солун и София, езикът е различен и в зависимост от степента на образование на говорещия. Направи ми впечатление например, че необразованите винаги използват **tengo** вместо **he** в минало свършено време,

докато образованите правят разлика. **Hijo filius** звучи в Солун **izo** (в Монастир **fizo**), т. е. много старинно със **z**, като **ozo** – ојо, **muzer** – мујет и т.н. се произнася като в андалузкия като твърдо **s faser** – фасег. **Huevo** звучи **guevo**, но все пак **uerta**. Звукът е пред нечисто *s* звучи глухо.

Подробности за еврейския испански заедно с библиография се намират в "Списание за романска филология", т. 40, с. 656 от В. Симон, който съобщава там няколко текста на диалекта от Солун. Използваните от мен знаци не се нуждат от пояснение. *e*, *o* се изговарят отворено, **δ**, **v**, **ψ** както в гръцки, *s*, *z* са звучни, *s*, *s*[^] беззвучни.

Като диалектен текст предлагам един анекдот (Лукавството на слепеца), който най-напред разказах на шпаньола С. А. Вего в Монастир и след това поисках да ми го преразкажат на диалекта.

Най-добрият труд за еврейския испански е на М. Л. Вагнер "Принос за опознаване на еврейски испански от Константинопол", Виена 1914 г. (Документи на Балканската комисия).

2. Езикови граници и статистически данни за националностите

Понастоящем се извършват много големи промени в състава на населението на Южна Македония, която е под гръцка власт. Преселването на народите вече е почти завършило. В резултат на договора между Гърция и Турция се разселиха големи маси от хора: турското население в Македония и Тракия се размени с гръцкото от Мала Азия. В 1923 г. 150 000 гърци бяха доведени от Мала Азия в Европа, голяма част от които се заселиха в Солун, останалите в Тракия, Македония и Стара Гърция. Същият брой турци бяха прехвърлени в Мала Азия. Ще ги последват стотици хиляди други преселници и от двете страни. Тъй като условията на преселване все още не са изяснени и уточнени, трудно е да се дадат точни данни. Можем само да констатираме, че в Южна Македония гърците са взели превес по численост и че турският елемент е силно намален, ако не и изчезнал напълно.

Българите, или поне част от тях, също побягнаха към България за да се спасят от потисничеството на гръцките власти, но голяма част от избягалите се завърнаха. В последно време обаче гърците се държат безогледно, за да прогонят българския елемент. Без отклик остава обаче зовът за помощ на македонските българи, които ще бъдат принудени да напуснат родината си.

В тази част от Македония, която е под сръбска власт, са настъпили незначителни изменения, въпреки че броят на българските бежанци възлиза на десетки хиляди, които ще трябва да бъдат изхранвани от българското правителство както и с помощи от населението. Всички те очакват с копнеж времето когато отново ще се възстанови свободата на езика, на училището и църквата. Селското население, което е свързано с родната земя, е оставено беззащитно на гнета на сръбското чиновничество и особено на жандармерията; и макар че е потъпкано, съзнанието му за принадлежност към българския народ е непоклатимо.

а) Езикови граници между българи и гърци

Езиковата граница на българския с гръцкия на юг и с албанския на запад съм изследвал лично и съм я обозначил на етнофрафска карта в моя труд "Аромъните", том I. При това съм изхождал от домашния език или от езика на играещите деца, а не от сведенията на възрастните за тяхната националност, тъй като те се ръководят не от истината, а от политически съображения или от принадлежността си към гръцката Патриаршия.

Гръцките етнографски карти са съобразени с това обстоятелство. На тях езиковите граници са прокарани според личните убеждения и дори според разпространението на гръцките училища. Оттук идва голямата разлика между гръцките и българските карти.

При голямото заселване на Македония с компактна маса българи през Средновековието останали незаети само някои от гръцките крайбрежни райони, откъдето тръгнало повторното гърцизиране на съседните земи. По-рано имало само един излаз за българите до морето, а именно западно от Солун до Вардар; тук в българската област имало само едно гръцко село – Кулакия. Сега положението е различно.

По долното течение на Места живеели турци до Кавала и Драма, следвали гърци до Солун, с турски и помашки езикови острови. Българската езикова граница върви от Бук на Места към Серес, оттам със силно извита на север линия, наложена от турската езикова област, към Сухо, Лангаза (Лагадина), Киречкьой (Пейзаново) към Солун. Халкидическият полуостров е гръцки, но българските имена на местности показват, че някога тук е имало българско селище. И тук на малко разстояние следва българската област. От Вардар, респ. Караазмак езиковата граница върви по дължината на железопътната линия към Вериа в западна посока, сетне се обръща на север до Науста¹⁶. Между гърците и българите към Негуш планина се вмъкват аромъните, в равнината на Кайлар до устието на Бистрица живеят много турци. След това гърците се вклиняват остро в северозападна посока, примерно от Сървия през Кожани, Шатиста почти до Костур, където гръцкият елемент преобладава, но земята около езерото е българска. Границата минава приблизително от аромънската Влахоклисура през Хрупища (българска) към аромънския Грамости в планината Грамос. Оттук нататък граничат гърци с албанци. Многобройните български имена на села, планини и реки на съседната гръцка територия доказват, че страната южно от Бистрица някога е била гъсто населена със славяни, които, както и местните аромънски копачари, са били подложени на елинизация.

б) Езикови граници между българи и албанци (на запад)

От планината Грамос, някъде около Дарда, албанската езикова граница прави остър завой на изток приблизително до Костурското езеро и след това върви на северозапад през южния край на Преспанския проход до южния край на Охридското езеро, чийто западен бряг от Поградец до Пискупи е албански; след това тя следва гребена на Мокра планина точно на север до Боровец, около 12 км северно от Струга.

¹⁶ Българското име Негуш, Няуста и Иауса са гръцки форми. Бел. ред.

В района на Дебър (Дибра) езиковите съотношения са много объркани, защото тук редом с по-старото българско население живеят албанци и много помаци, които говорят български и албански и произходът на техния език трудно може да се установи. Във всички случаи обаче мохамеданско-албанският елемент тук има превес над християнско-българския и той е постигнат през миналото столетие. Българските села южно от Корча (Корица), Дреново и Бобошица образуват езиков остров, който не е във връзка с останалата българска езикова област. Това са последните останки от българската езикова област, разпростираше се някога на запад до Адриатическо море, за която напомнят много български имена на местности в района на Томорица и Опар между Берат (наричан някога Белград) и Корча. Извита линия от Дебър през Гостивар, Тетово и Призрен чертае приблизителната езикова граница между българи и албанци, през която наистина са преминали големи маси албанци в източна и североизточна посока.

в) Езикови граници между българи и сърби

Огромната Шар планина още от най-стари времена е била голямо препятствие за преминаването и проникването на сърбите на юг и едва в XVII и XVIII век албанците го преодолели, след като сърбите масово взели да се изселват, за да търсят нова родина на север от Дунав (вж. следващата глава). Тук трябва да се спомене обаче, че голям брой български общини с много странен език (според устните сведения на д-р Вихан в Хамбург и писмените на проф. Младенов в София) са разположени и северно от Шар. По-подробни сведения срещаме у Иванов – "Българите в Македония" на бълг. с. LIV, където местата са посочени поименно. Още формата на имената на местностите показва техния български произход Гражданик, Любищта, Лещаре.

Едва при българска Морава се получава контакт на сърби и българи, чиято езикова граница минава след това през Враня, Ниш към Зайчар на Тимок, където се натъква на румънската езикова граница по двата бряга на р. Тимок. Това че в окръзите Враня и Ниш разговорният български е силно повлиян от сръбския и се е превърнал в един вид сръбско-български смесен език, можах да установя през 1917 г. по време на войната в Ниш от селяните в околността.

Много интересно е да се наблюдава как самите сърби са определили езиковата граница още по времето, когато не са били увлечени в шовинистични пристрастия. На сръбските етнографски карти от Давидович (1848 г.) и К. Дежарден, отпечатани в 1853 г. в Белград, езиковата граница е изтеглена от Призрен към Ниш до Тимок, така че Ниш, Лесковац, Враня, Скопие, Тетово остават български.

Брой на българите

Невъзможно е да се посочи точният им брой, но може да се даде процентно. Добросъвестно е систематизирал процентите Владимир Зис в своя труд "Македония" (Прага, 1914 г.). Най-добрият познавач на македонското население е Васил Кънчов, който, доколкото можах да проверя, е дал най-точните данни. С оглед на гъстотата на населението, се дава следният списък на македонските окръзи (кази): Малешово 97 %, Разлог 96 %, Тиквеш 92 %, Крива Паланка 88 %,

Кратово 82 %, Воден 82 %, Прилеп 80 %, Неврокоп 80 %, Горна-Джумая 80 %, Кичево 79 %, Енидже-Вардар 76 %, Прешово 74%, Река 73 %, Охрид 73 %, Куманово 71 %, Петрич 69 %, Костур 68 %, Велес 66 %, Мелник 63 %, Лерин 63 %, Демир-Хисар 61 %, Витоля 60 %, Кочани 58 %, Струмица 57 %, Скопие 55 %, Кукуш 50 %, Дебър 48 %, Щип 45 %, Радовиш 45 %, Гевгели 42 %, Тетово 40 % и т.н. Никакви българи не живеят в южните окръзи Гребена, Кожани, Касандра, Анаелица, в които преобладават гърците (заедно с аромъни и турци), почти никакви българи няма в Саръшабан, където турците имат голямо превъзходство, но сега ги изместват гърците.

Сред българите естествено има разделение на патриархисти, екзархисти и помаци. Последните живеят главно в Родопите (източно от Мехомия и Неврокоп), в Меглен (северно от Воден), в Дебър, при Кичево, западно от Тетово, южно от Кавадарци, между Черна и Вардар.

3. Езикови острови в рамките на българската езикова област в Македония

В рамките на компактната българска народностна маса в Македония съществуват редица по-големи или по-малки езикови острови от турци, албанци, аромъни, меглени и сърби.

Гръцки, татарски и черкезки езикови острови има само на отделни места. От по-големите гръцки колонии заслужава да споменем Костур с разположеното на отсрещния бряг на езерото Маврово и градчето Мелник, близо до Средна Струма. Няма нищо общо с географията фактът, че освен тях на много места живее гръцки настроено население, или че в българските села и градове има гръцки училища. Гагаузите (християни, говорещи турски) в Македония са малко на брой; източно от Серес, около Зеляхово те не са по-многочислени.

а) Турски области

Чрез преселването на конярите от Тесалия и на мухаджирите¹⁷ от Босна се целяло Македония да получи по-подчертан турски характер.

В обширните равнини между Серес, Солун, Ниауста и Дойранското езеро имало голям брой турски заселници, които, било поединично, на групи или в компактни маси (напр. северно от Солун до Круша планина), се разположили на територията на българската езикова общност. Областта около устието на Струма по посока към Кавала и Драма била почти чисто турска. След това успоредно на Вардар и източно от него започвала една ивица от Дойран до Велес, а също източно от Щип, в която, като заключено в областта, живеело турско население.

Многочислено турско селячество имало в Пелагонийската равнина на завоя на р. Черна, където впрочем било смесено с албанци-мохамедани и мухаджири.

¹⁷ Мухаджири - мюсюлмански преселници от изгубените провинции - България, Босна и др. Бел. ред.

В затворена маса живеело и турското земеделско население в плодородната и добре обработвана долина на Кайлар между Островското езеро на север и Бистрица на юг. То настъпило и към красивите долини на планината, населена на изток и запад с аромъни. На север тази област граничела с българската, а на юг с гръцката езикови области. В македонските градове, особено в окръжните центрове, е бил застъпен много силно турският елемент чрез войската, чиновничеството и занаятчиите.

Според Кънчов разпространението му в окръга (казата) е следното: Саръшабан 85 %, Кайлар 70 %, Кавала 60 %, Дойран 59 %, Кожани 58 %, Радовиш 53 %, Щип 53 %, Лангада (Лагадина) 50 %, Правище 49 %, Драма 46 %, Кукуш 46 %. Много слабо бил застъпен турският елемент в Разлог, Малешово, Река, Тиквеш, където превъзходство имали българите – в Анаселица и гърците – в Гребена и Атон. Тъй като след изселването на турците и заселването на гърците настъпила напълно нова обстановка, това съпоставяне има само историческа стойност.

б) Аромънски езикови острови

Макар че румънците наричат аромъните и "македонци", те всъщност имат малко общо с македонците. Живеят само в по-малки езикови острови или в градовете и за тях се заговори едва напоследък, когато фактически се преселват по тези места и то от Албания; само в Гопеш и Маловишта има по-стари колонии. Най-голяма е групата при Монастир, около планината Перистери: Търново, Магарево, Ниджо поле, Маловишта. Ограничен брой по-малки пастирски села има на Негуш планина, западно от Вериа и Ниауста. Източно от Костурското езеро е разположено красивото градче Влахоклизура, на юг от езерото са Блатна, Сисани и Пипилища. Съвсем изолирано са разположени Писодери на югозапад и Невеска на югоизток от Лерин, а по-нататък северно от Монастир е Крушево, където живеят и много българи и албанци-християни; в Източна Македония, и по-точно в Беласица планина, е Рама. Заслужава да се отбележи и голямото лятно село Ливади в Паяк планина, северно от Енидже-Вардар. В Пирин и Алборун планина, а също и в Родопите има пастирски села (колиби) на аромъните, най-често грамостени (произхождащи от планината Грамос), на които се спирам по-подробно в моя труд "Румънци и аромъни в България", Лайпциг, 1907. Останалите около 60 000 души аромъни в Македония живеят в градовете Монастир, Охрид, Ресен, Костур, Ниауста, Вериа, Серес, Солуп, Прилеп и т.н. Наистина няма нито едно по-голямо място в Македония, където да не са се заселили определен брой аромънски семейства, но обикновено те се губят сред народа, защото напълно владеят езика на местното население. Основната маса аромъни живее обаче в Албания, Епир и Гърция, особено по върховете на Пинд до Грамос планина и в района на Загори, северно от езерото Янина. По-точни данни за това вж. в I том на моя труд "Аромъни", Лайпциг, 1895. От македонските райони ще изброим: Гребена с 32 %, Вериа с 20 %, Битоля с 15 % аромъни, следователно тук те са малцинство.

в) Областта на влахо-меглените

По източните склонове на Караджова планина и Паяк планина, които близо до Гевгели и Гумендже се спускат към Вардар, са разположени седем влашки села:

Люмница е най-голямото, след това е Хума, което толкова често бе споменавано по време на Световната война. Койнско, Сирминина, Купа, Черна река, Баровица и на западната страна на планината към областта Меглен (наричана много пъти Моглена - страна на мъглите), още четири села: Нънте (Нонте), единственото село в Македония с власи-мохамедани, Лугунци, Бориславци и Ошин с общо 14 000 жители, които говорят на един своеобразен диалект, кръстен от мен влахомегленски и описан за първи път. В Сирминина, Баровица и Койнско българизирането е вече много напреднало, но не и в Черна река, представяна от Кънчов и Иванов като българско.

Делът на българите към общото население на Гевгелийската област възлиза на около 25%. Разположеното съвсем наблизо село Ливади не е включено, тъй като го населяват аромъни, които се различават силно от тях по всичко, не само по езика.

г) Сръбски езикови острови

В цяла Южна и Централна Македония няма нито един сръбски езиков остров; трябва да се върви на север, за да се намери изобщо такъв. Така в близост до Скопие има доста сръбски села като Бегово, населени с мохаджири от Босна. Сръбският патриарх от Ипек разглежда Скопие и местността в един документ от 1719 г. (вж. Споменик, Б. 51, с. 120) като "българска земя". Обаче Призрен, разположен в полите на Шар планина открай време се смята за сръбски град, който напоследък е заселен с много албанци, в него има само едва малка българска община, която обаче ще се претопи.

Сръбската общност в Скопие, която в 1890 г. едва ли е наброявала повече от 300 души, силно нараства по време на сръбското господство. В македонските градове Битоля, Прилеп, Тетово, Куманово и др. широката сръбска пропаганда чрез училищата нямаше успех. Няколко аромъни се вслушаха в нея за лична изгода. В Монастир, Лерин, Куманово водачите на сърбофилите бяха аромъни. Подробно за разпространението на сърбите из Северна Македония вж. по-долу в Албанска езикова област.

д) Шпаньоли

Испанските евреи се считат за градско население. Главното им седалище е Солун, където те преобладават (около 80 000 души). Оттук са проникнали в градовете от вътрешността на страната. Една много стара колония се намира във Вериа, където живее в истинско гето. В Серес и Костур също има стари колонии. Доста значителен е техният брой в Битоля (над 4000 души). По-нови са заселищата им в Кавала, Велес, Струмица, Скопие. След това отиват към София и Русчук, където са доста многобройни, оттам се пръскат към Букурещ, където другите (немските) евреи ги наричат шопи (прозвище на българското население в Софийското поле), към Пеща, Виена, Лайпциг, Берлин и стигат чак до Хамбург. Друга част се насочва към Константинопол, Галиполи и оттук към Смирна и чак към Мала Азия. Във всеки случай техният брой и значението им за икономиката на Македония са по-големи от тези на местните аромъни.

За най-богат човек в страната се счита шпаньолът Летин в Солун, чието име е станало пословично и е познато на всички македонци. Общият брой на шпаньолите в Македония възлиза на около 100 000 души.

с) Помаците

Често споменаваните помаци не са народностно племе, а мохамеданизирани християни, които са запазили майчиния си език, въпреки че са сменили вярата си. При ерелите не е така. Повечето от тях са българи, които възприели Исляма отчасти принудително (през 1657 г. Великият везир Мехмед Кюпрюлю насилствено налага смяната на вярата в цялата област Чепино), отчасти заради изгода. Почти цялата македонска област Меглен е населена с говорещи български помаци, които вероятно са от кумански произход. Голямата част от тях живее в триъгълника, образуван от Вардар и десния му приток Черна, южно от Неготин, и по течението на Места, а също и в близост до Скопие (южно) и Кичево (южно), в областта около Дебър, в и около Добрище (северозападно от Прилеп). Гръцки помаци са валахадите в окръг Лапчища, южно от Костур, които са наречени така за подигравка, защото освен турския поздрав "евалла" не знаят нито дума турски. Накрая, както вече споменах, влашки помаци има само в едно единствено село Нънте във Влахомеглен, североизточно от Воден.

ж) Циганите

По целия Балкански полуостров постоянно се срещат скитащи цигани. Във всички по-големи градове и села има цигански квартал, където те живеят в мизерни бараки, дрипави и мръсни, с голите си или полуголи деца, напълно откъснати от останалото население. Тези, които се препитават като музиканти, а това е значителен процент, живеят при по-добри условия. Циганите най-често са джамбази, ковачи, медникари, калайджии и хамали. Жените печелят като гадаят и просят, а децата танцуват, просят и крадат.

Интересно е, че можеш да ги срещнеш и като земеделски работници в чифлиците на бейовете; аз лично видях стопанства, в които само цигани вършат полската работа.

Макар че и македонските цигани едва ли се различават от другите, не може да се отрече, че македонското население не се отнася така презрително към тях както другаде. Тук дори е възможно да се сключват бракове с цигани.

Политическа роля циганите нямат, а стопанското им значение е минимално, много по-незначително, отколкото например в Румъния. Най-често можеш да ги срещнеш в Югоизточна Македония, най-рядко на югозапад. Общият им брой вероятно е между 60 и 80 хиляди, от които 2/3 са мохамедани. Останалите са християни, които редом с майчиния си език знаят български. Най-много са циганите около Правища, където съставляват 9 % от населението.

Те са съхранили стария си език, но в него са примесени много турски и български елементи. Новогръцкият е общо достойние на всички цигани. Те всички говорят отлично местния език, но с характерно произношение. Понякога съм срещал румънски говорещи цигани, които са предимно мечкари.

Те са сухи, но характер са лъжливи, на тях не можеш да се довериш, верни са само на събратьята си, хитри са, но не са умни.

Средбалканските народи се разпространяват много вицове за глупостта и поточно за невежеството им. Изненадващи обаче са сръчността и постоянството им. Много са приказливи и са ловки търговци.

з) Черкезите

Черкезите, които като мохамедани са преселени от Турция, са диви и грабливи и поради това са се превърнали в страшилище за местното население. За щастие те непрекъснато скитат. В окръг Анаселица, близо до Лапчища има няколко малки заселища. Известното с лощата си слава село Селеница се намира южно от Невеска, в полите на планината, а близо до него е село Свети Тодор, до Саръгьол. До Куманово е Черкезкьой, в района на Гниляне – Черкезки-Сидония, в района на Мировица – Черкезки Сухдол, в района Вучитрън – Становца. Няколко по-малки заселища са разположени около Тахинското езеро, в окръг Демирхисар и Драма. В градовете Серес, Драма и Гевгели живеят незначителен брой черкезки семейства. Срещат се и разпръснати по чифлиците като полски пазачи. Общо трябва да са около 10 000 души.

и) Арменците

Арменците са били чиновници в турски учреждения или търговци по градовете. Обикновено те са се смесвали с останалото население. Отличават се по имената, окончавачи на -ян, по твърде типичните си лица с голям нос и черни коси и очи.

За съществуването на арменски общини свидетелстват имена като Арменово и Арменохори при Битоля. Имаме сведения за арменски селища още при император Константин Копроним (VII век) и късното Средновековие. Но те не са достатъчно много, за да оказват каквото и да било влияние върху населението и езика, както счита ученият индоевропеист Карл Брукман в статията на тази тема. За броя им не може да се каже нищо сигурно.

4. Албанска езикова общност

Голяма част от живеещите в Македония албанци са мохамедани, чието заселване е организирано от турското правителство за подсилване на мохамеданския елемент. Това са обикновено геги, но се срещат и тоски, особено в Монастир, Крушево, Костур, по-рядко в села като Негован, Бел камен, югоизточно от Лерин, дори далеч на север, например във Вучитрън, също в Ипек, Гостивар, Тетово, но броят им е незначителен в сравнение с този на гегите. Албански мохамедански села има в Пелагонийската равнина, също западно от Монастир, група от пет села има близо до Гопеч. Но основната маса от албански мохамедани се намира в Северна Македония, в голям езиков остров

между Гостивар и Кичево, друга – южно от Скопие и една, още по-голяма, между Куманово и Качаник с разклонение на север и юг. Това албанско население, достигнало на север и юг от Шар планина, е свързано с гегската езикова област в Албания и се е разселило през Овче поле до старата сръбска граница, така че между сърби и българи има широка албанска езикова ивица с градовете Дяково, Ипек, Прищина, Митровица. От Албания, която като неплодородна и планинска земя не може да изхрани населението си, още през XIII век тръгват хора на юг към Епир, Тесалия, Беотия, Атика и даже Пелопонес, където и до днес живеят стотици хиляди; изчезнали са само от Тесалия. През XIV век Южен Епир е завладян от Йоан Спата и Арта става негова столица.

В края на XVII век, заедно с преселването на австрийците и следващите ги славяни (1691), големи групи албански преселници тръгват на изток по посока към Враня, където постепенно заселват големи ивици земя, населявана преди това от сърби, които обаче побягнали към Банат, за да избегнат турския гнет. И в XVIII век (1740) продължава изселването на сърбите към Унгария. Така Метохия и голяма част от Овче поле стават албански. Живеещите между Топлица и Българска Моравя албанци биват прогонени от сръбското правителство след въстанието на българите в Зайчар (1883). На тяхно място докарват черногорци, за да подсилят сръбския елемент.

Не подлежи на никакво съмнение, че за най-голямата част от Стара Сърбия, като изключим окръг Нови Пазар и особено областите Гостивар, Тетово, Призрен, Качаник, Дяково, Прищина и Вучитрѝн, претенции могат да предявяват не сърбите и българите, а албанците. Умелата сръбска пропаганда хвърля прах в очите на Европа, за да не се разбере до каква степен сръбските претенции към посочената старосръбска област противоречат на етнографските дадености.

Тук искам още веднъж да наблегна на обстоятелството, че в градовете много от така наречените турци, особено в Монастир и Скопие, са албанци, което личи от мястото на ударението при изговора на турските думи, например *к'аве* вместо *кав'е*, *м'анда* вместо *манд'а* и т.н. На обществените места те говорят на турски, а в семейството си – на албански; те наричат себе си "турк", но имат предвид мохамеданин, а истинските турци наричат "тюрк ушак" (оджак тюрк). Статистиките сочат твърде голямото числено превъзходство на турците и твърде малкия брой албанци. По селата лесно се различават по носия, по използваните земеделски сечива, по каруците (при анадолците колелата им са направени от дървени шайби – например в равнината на Кайлар – при албанците са с обичайните за тях спици. Във всички случаи значението на албанците за Северна Македония значително се подценява. Невъзможно е обаче да се дадат точни данни за броя им заради смесването на населението, така че имат оправдание известни заинтересовани страни като проявяват недоверие към статистиките. Тъй като обаче разполагам със заслужаващата доверие статистика на *Cartes ethnographiques des vilayets de Salonique, Kossovo et Monastir, litographiées par l'Institut cartographique de Sofia, 1907*, и с последните разработки на проф. Младенов, както и корекциите и допълненията, направени под грижите на господин Мидхат бей Фрашери, не се колебая да публикувам този материал. Естествено не са отразени промените от най-ново време.

Каза **Куманово** наброява 81 български села с 3562 къщи и само 19 албански села със 718 къщи; към тях се прибавят още 8 села със смесено население (Младенов сочи цифрата 10 000 за албанците). Около 30 % са албанците, 70 % българите и други;

Каза **Прешово** има 73 български села с 3837 къщи, 9 села със смесено българо-албанско население с 860 къщи общо, чисто албански села 13 с 906 къщи и град Прешово с 200 къщи. Около 30% албанци (според Младенов 13 870 албанци; 26 700 българи).

Каза **Качаник** (Орхание) може да се счита за чисто албанска (според Младенов 1115 къщи са албански). В две села има известен брой сърби. 100 % са албанците.

Каза **Тетово** (Калканделен): град Тетово наброява 1800 (?) турски, 1000 български, 200 албански къщи. Вероятно се касае за албанци-мохамедани, смятани за турци. Има 65 албански села с 3825 къщи, 47 български с 1838 къщи, 4 села на български помаци с 298 къщи и 43 села с 4268 къщи смесени – албанци, българи и турци. Тук обаче има редица големи неточности. Като чисто български общини се приемат Отушище, Глоги, Галати, Ново село (Папрат), Желязно Речани, които всъщност са предимно албански. Сред говорещите смесен език голям брой са почти или изцяло албански, като например Теарци, Джебчища, Доброще, Одри, Малетино, Сдунье, Дух, Гьоновича, Лерин. Иванов, Кънчов, Младенов приемат, че албанците са 27 000, българите – 23 000, турците – 14 000; броят на албанците ще е доста по-висок, ако, както е вероятно, албанците-мохамедани не са включени в броя на турците; вероятно той е към 40 000, на българите 16 000, на турците 10 000; във всички случаи албанците имат абсолютно превъзходство с над 60 %. Почти без изключение наименованията на местностите са славянски и това показва, че албанците са дошли по-късно.

Според Младенов в каза **Гостивар** има 12 500 албанци, 10 500 българи, 7200 турци (?) и 500 цигани. И тук албанците са най-многобройни, възможно е даже те да имат абсолютно мнозинство, ако много албанци-мохамедани не са причислени към турците.

Ако тръгнеш от Гостивар през Шар планина на север, стигаш в каза Люма, която е чисто албанска. Тъй като имената на местностите са предимно албански, става ясно, че тук е по-старо албанското присъствие. Град Люма наброява 150 албански къщи.

По-нататък на север е областта Бели Дрин с каза **Призрен**, където най-напред се натъкваме на сръбския елемент, докато българският изчезва или се е ограничил до няколко района (вж. по-горе).

Град Призрен наброява 6874 албанци-мохамедани и 388 албанци-католици (Младенов 9422), 2035 (Младенов 5452) сърби, 489 (1119) цигани, над 300 аромъни. Преброени са 164 албански села с 10 898 къщи, 8 сръбски села с 370 къщи и 26 смесеноезични (сръбски-албански) с 1496 къщи. Албанският елемент следователно е преобладаващ (според Младенов 12 024 албанци, 6778 славяни,

които говорят българо-сръбски смесен диалект; 63 % албанци, 36 % славяци без град Призрен).

На изток се намира каза **Феризович**, където живеят 24 250 албанци, 9600 сърби, 1200 други. Албанците са 70 %.

В **Гилянска каза** има 124 албански села с 6451 къщи, 58 сръбски с 2137 къщи, смесени езиково са 9 села с 430 къщи. Самият град наброява 2340 жители, от които 1080 албанци, 880 сърби, 373 цигани. Имената на местностите са славянски, албаниите съставляват 75% от населението.

На север следва прочутото **Косово поле** с главно селище Прищина. Градът има 12 400 (16 000) жители, от които 8400 (11 500) албанци, 1900 цигани, 1800 (4100) сърби, 300 евреи. Броят на албанските села възлиза на 198 с 6022 къщи, на сръбските 25 с 912 къщи, в 9 села с 340 къщи говорът е смесен. Численото превъзходство на албанците е голямо – 67 %, според Младенов албанците са 32 250, сърбите 12 270 или 57 %.

Северно от Косово поле е **Вучитрънска** каза със 171 албански села със 7229 къщи, 14 сръбски села със 610 къщи и със смесен говор 3 села със 1 05 къщи. Самият град има 550 албански и 100 сръбски къщи. Албанският елемент преобладава значително – над 90 %.

Каза **Митровица** е предимно сръбска. Там се наброяват сръбски села с 1394 къщи, албански 42 с 858 къщи, смесени 11 села с 300 къщи; т. е. около 60% сърби, 40% албанци.

В петте кази: Прешово, Гиляни, Прищина, Вучитрън, Митровица албанският елемент е далеч преобладаващ: 547 албански села, 149 сръбски, 73 български, 41 смесени (албанци, сърби, българи). Продължим ли на запад към областта Метохия с главно селище Дяково, стигаме до един район, който днес може да се определи като чисто албански.

Албанците са постигнали изненадващо превъзходство не само над сръбския, но и над българския елемент. Това личи ясно в каза **Галичник**. Тук по-старото поколение говори или разбира български, но в известните някога общини със смесен говор по-младите говорят само албански. Полските пазачи в македонските чифлици обикновено идват от тази каза и от Дебър; с македонското население те говорят на български, но помежду си – на албански. Обстоятелството, че повечето все още са християни, доказва българския им произход, също и имената на местностите на чисто албанските села около Галичник, като Беличища, Нистрово, Кракорница, Щировица, Стрезимир, Богдево и др. (Според Младенов 10 650 православни българи, 5862 българимохамедани, 2900 албанци. Тук всички двуезични се смятат за българи).

В **Дебърската** каза, която според статистиката от 1916 г. трябва да има 36 900 жители, от които 11 000 православни българи, 11 000 българи мохамедани, 8500 турци, 6000 албанци. От всички сведения, които получих в Дебър, както от българска, така и от албанска страна, личи, че албанското население преобладава, защото почти всички така наречени турци са албанци-мохамедани

(аз лично познавам много такива) и 11 000 българи-мохамедани се представят и като албанци. На 11 000 православни българи се падат 25 000 говорещи албански жители.

В каза **Струга** има 12 000 албанци (сред тях няколко стотин турци), 16 000 българи, 1200 аромъни. В **Охридска** каза българите категорично преобладават: 25 000 българи, 1500 албанци, останалите са аромъни, турци, цигани. Също и в **Ресенска** каза 17 500 българи, 4500 турци (?), 1500 албанци, 1000 аромъни. Вероятно броят на турците включва и много албанци.

Отделно от тази до известна степен компактна албанска езикова общност има още известен брой албански общини в останалата част на Македония. В повечето градове също има малко или много жители албанци, за което ще стане дума по-долу. Тук ще се спра само на албанските общини в близост до Монастир.

Пелагонийската равнина, простираща се от Прилеп през Монастир към Лерин, има смесено население от българи, турци и албанци-мохамедани. Турците и албанците-мохамедани трудно могат да се разграничат, само православните албанци в Негован и Бел камен изявяват по-добре своята националност. Западно от Монастир има група от четири албански села: Доленци, Рамна, Лера, Казан. В град Крушево освен аромъни и българи има православни албанци. И в селата на югозапад от града има много албански преселници.

Основната маса албанци в Северна Македония е оформена в по-големи групи, живеещи сред българите и в компактна маса от Шар иланина до Североалбанските Алпи и Мокра планина с по-малки сръбски езикови острови. Северно от Мокра планина има и днес албанци, но сърбите тук са мнозинство.

5. Населението на големите македонски градове

След заробването на Македония от турците народностните отношения в градовете се променят основно, защото поробителите се стремят да завземат всички места, които имат някакво стратегическо или политическо значение. По тази причина те прогонват местното население, ако не приема мохамеданството. От Мала Азия идват много турски заселници. Солун, Скопие, Битоля, Верия, Серес, Велес, Неврокоп – за завладяване на долината на Места, Джумая – за осигуряване на тесните проходи по Струма, Прилеп – заради прохода в Бабуна планина и т.н. се превръщат в XV век в турски градове. Едва в последно време настъпва промяна (вж. по-долу Скопие). Като чисто или предимно гръцки градове могат да се посочат Кавала, Драма, Алистрати, Сервия, Сиатиста, Кожани, Костур; следователно можем да ги разгледаме отделно.

Солун: (Тесалоники, на бълг. Солун, на аром. Струна, на турски Селаник). Още от древността Солун е център на много важни пътища и място, откъдето се управлява Македония. Официалният език е гръцкият, макар че мнозинството от населението се състои от испански евреи. В пазарни дни се чува и много българска реч, тъй като в околностите живеят значителен брой българи. През Средновековието идват някои чужди особено български преселници. Славянските апостоли Кирил и Методи, самите те гърци, произхождат от Солун

и говорят български "какъвто се чува на местния пазар", гласи "Солунска легенда". При това гръцкият език естествено има преднина. По-късно идват турците и изгонват със сила старото местно население. Разполагат силен гарнизон в града и докарват много колонисти от Мала Азия, така че градът придобива облика на турски град. Към края на XV век започва силно преселение на евреи, прогонени от Испания; от младите турски управници те очаквали и получили толерантно отношение. С течение на времето еврейското население се увеличило доколкото, че станало най-многобройното в града, докато турското население, предимно занаятчийско, намаляло поради постоянните войни. На негово място дошли българи занаятчии, които се настанили в предградията, но постепенно навлезли и в самия град. Така станало възможно да се възроди отново съществуващата през Средновековието и след това напълно гръцизирана българска църковна община. А около 1830 г. се заговаря за усилията на българските занаятчии да открият църковно училище; в 1838 г. тук е създадена първата българска печатница, в 1865 г. се открива мъжко и девическо училища, а по-късно и българска гимназия, която при моето посещение в 1889 г. процъфтяваше.

Немалко са и аромънските преселници от Влахо-Ливадон, Мускополис¹⁸, Влахо-Клисура, Битоля, Охрид, Крушево и др., които почти без изключение се представят за гърци и във всички случаи са мнозинството от така нареченото гръцко население, заимствало много албански и български елементи. През Балканската война населението е било около 125 000 души, от които около 70 000 шпаньоли (преди големия пожар те сигурно са били 80 000), 20 000 турци, 20 000 гърци (заедно с всички гръцизирани патриаршисти) и около 5000 българи (екзархисти), чийто брой след 1890 г., когато наброявали само около 250 семейства, значително нараства, а след 1913 г. намалява значително.

Трябва да се отбележи още, че много от шпаньолските семейства са се помохамеданчили. Това са така наречените дьонмета, които обаче нито мохамеданите, нито шпаньолите приемат като свои равни. Затова те се женят само помежду си, имат собствени джамии. Отказали са се от испанския за сметка на турския език, говорят много добре и френски, като този език се изучава усърдно в техните училища. В Солун има малък брой цигани и албанци.

Сред чужденците – германци, италианци, французи – главна роля играят германците, които имат собствени училища. Те служат главно като чиновници към железниците. В търговията не се проявяват, в тази област ги превъзхождат италианците, които се интересуват специално от южномакедонските копринени тъкани. Местните хора, особено шпаньолите, доста добре знаят италиански език, за което допринасят добрите италиански училища. И французите полагат усилия, не без успех, да разпрострапят френски език чрез католическите училища на Ордена Свети Лазар.

През 1923 г., с преселването на гърци от Мала Азия характерът на града значително се променя в полза на гръцизма. Той вероятно наброява над 200 000 жители, по-голямата част гърци, към които спадат и прогръцки настроените аромъни и албанци. Шпаньолите, които по-рано имаха абсолютно мнозинство, вече са изпаднали в малцинство. В статистиките косвено личи колко много се е

¹⁸ Мускополис, Моско поле - куцовлашки град в Южна Албания. Бел. ред.

увеличил броят на жителите на Солун. Според тях през 1923 г. е имало 10 609 смъртни случаи, а тази невероятно голяма цифра се обяснява с катастрофалната бедност на гръцките бежанци от Мала Азия и Русия.

Че македонските градове постепенно се индустриализират доказва последната работническа стачка от началото на 1924 г. и бунтовете на безработните от Солун, Ниауста и Вериа (по-специално от тютюневата промишленост и текстила).

Битоля или Битол (името е старобългарското *Bytelj*), равен по значение на гр. Монастир, е столица на околията Монастир, следователно на Западна Македония. Тук българското население е многобройно (около 20 000 души). През X век градът е бил за кратко време седалище на цар Самуил. Благоприятното му разположение на Виа Егнация, която и до днес е най-важният път от Солун до Адриатическо море, и на кръстопътя между Янина (Епир), Костур (Анаселица), Кайлар - Еласона (Тесалия), Градско (долината на Вардар), улеснява връзката му с намиращия се далеч на север и известен от историята град Прилеп. След българския идва почти еднакъв по численост турски елемент. На трето място са аромъните, около 8000 души, всички дошли от Албания, по специално от Мускополис, Николица и Линотопи. Шпаньолите са около 4000. Гърци и сърби няма, поне не в такъв брой, че да заслужава да ги споменем; обаче са много гръкофилите, привържениците на патриаршията, която се подкрепя от аромъни, албанци и малка част българи. По тази причина и защото гръцкият език се използва в общуването между православните, често пътешествениците определят града като гръцки. Средища на гръцкия национален живот са процъфтяващите гръцки училища, които се поддържат от богати фондации. Сърбите също правеха пропаганда и спечелиха малко привърженици сред българите, но преди Балканската война движението беше без особено значение. Незначителен беше и успехът на румънската пропаганда сред аромъните, макар че за нея се изразходваха големи суми. Албанци християни са малко на брой; те също имат училище, което се поддържа от американската мисия; има и голям брой помохамеданчени албанци и няколко бея и всичките те, както и мохаджирите, са се претопили сред турците. И циганите са доста на брой.

През 1903 г. в Битоля избухва въстанието срещу властта на Абдул Хамид. Начело застават местните българи, които винаги са се отличавали със своя патриотизъм. При обявяването на Балканската война в 1912 г. те дават голям брой доброволци, които се включват в българската армия.

Скопие (по тракийски Скупи, по турски Юскюб, по сръбски Скоплъе) е столица на Косовски вилает, тоест на Северна Македония, където се кръстосват пътищата от Тимок и Морава, от Босна през Косово поле, от Горен Дрин и Вардар, от Албания които след това през Велес водят на юг. Естествено градът има голямо значение като политическо и географско средище и това му местоположение още от епохата на траките го е предпазвало от разруха. Именно по тази причина в самото начало на своето господство турците го обявяват за административен център на Северна Македония. И сръбският крал Стефан Душан избира този град за свое седалище и е коронясан тук като крал на сърбите и гърците в 1346 г., докато Северна Македония с град Скопие още при

Милутин (1282 – 1321) е под гръцка власт. Но веднага след смъртта на този велик сръбски владетел през 1355 г. царството му се разпада и скоро след това Скопие е завладян от турците (1371). Сръбското влияние е кратко, по-малко от 100 години. Във всеки елучай старата сръбска колония, която сигурно се е създала тогава, бързо се претопява сред българите, които живеят тук от столетия. Някои църковни постройките в околността напомнят и днес за някогашното сръбско господство. Към края на XIV век тук идват и турски заселници и с течение на времето техният брой нараснал много с албанците-мохамедани. Ако съдим по старинния им език последните трябва да са се заселили тук отдавна, навярно преди 200 – 300 години. През турското робство българският елемент силно намалял, може би българите били изтласкани изцяло по селата или в планината, докато в XVIII век те постепенно се установяват в града като занаятчии и дребни търговци. През XIX век допринасят за издигането на града, когато вследствие на постоянните войни населението намалява, а нуждата от занаятчии, които да задоволяват нуждите на войската, става все по-остра. Тогава турците се принуждават да привлекат в града християни, които отначало се настаняват в предградията, а след това и в самия град.

Освен турци, които заедно с албанците-мохамедани имат мнозинство сред населението, и българи, има и малък брой шпаньоли, аромъни, сърби и цигани, а също и гръцка колония. Още в ранното Средновековие тукашното гръцко население бива унищожено. Както ни съобщава Йоан Скилица, когато в 1040 г. въстаналите българи обявяват за цар Петър Делян, местните гърци биват "безмилостно и нечовешки" избити. Но гръцкото влияние се запазва и до ново време все така силно, тъй като всички християни се обединяват на религиозна основа, но по-късно българите успяват да се отделят в самостоятелна църква. С ферман на султана се назначава български владика, подчинен на Екзарха. Така се слага начало на силния разцвет на българщината в града, който играе толкова голяма роля в историята на националното развитие.

Според Кънчов населението на Скопие се състои от 13 000 българи, 15 000 турци, 1900 цигани, 800 шпаньоли, 450 аромъни, 150 православни албанци, 50 гърци, 30 черкези и 500 други, общо 31 900 души. Според официален български източник има 2 336 турски къщи, 1 687 български, 200 цигански, 100 шпаньолски, 60 аромънски – това е приблизително същото съотношение, но очевидно при Кънчов броят на мохамеданите е силно занижен. Но и двата източника правят голяма грешка като определят всички мохамедани като турци, докато – както ме осведомиха местните хора, по-голямата част от така наречените турци са албанци, които на обществено място говорят турски, а в семействата си – албански, но искат да се считат за османлии. Редом с по-старата гегска колония има и една по-нова тоска, която е по-малобройна. По-рано просръбската част от населението се е обединявала с гърците (патриаршисти), защото се е чувствала слаба срещу българите (екзархисти). Днес сръбското чиновничество, войската и жандармерията имат силен сръбски елемент, което се разбира от само себе си.

Охрид (в древността Лихнис, по-късно Ахрис, от което произлиза славянското Охрид, на алб. Охар) отстъпва наистина по големина на посочените по-горе градове, но значението му за културата на Македония е изключително, защото

тук още по времето на свети Климент в X век е българският църковен център и след създаването на автокефалната българска църква до 1767 г. е седалището на Патриарха, по-късно на архиепископа на Охрид.

Охрид играе за кратко време политическа роля, когато цар Самуил разполага тук своята столица. И днес над града и езерото стърчат развалините на крепостта.

Основната част от населението още от Средновековието е българска и до днес българите са мнозинство; естествено е, че се обособява прогръцка част от българи, аромъни и албанци на място, което е седалище на архиепископа. Първоначално училищата са почти изцяло гръцки, след това българите създават свои училища. Накрая следва да посочим аромъните, които даже – тук е единственият случай – се присъединяват към българската Екзархия.

Втори по численост след българите са албанците, голяма част от които са мохамедани; много геги са от областта около Дебър. Заедно със същинските турци мохамеданите са почти толкова много, колкото и християните. Има около 150 аромънски семейства, които живеят в две от предградията и са се преселили от Албания.

Серес (на български Сер) е изиграл за гърцизма подобна роля както Охрид за българщината – в политическо и религиозно отношение. Градът е седалище на архиепископията. Гърцизмът тук се е утвърдил доста здраво, макар че в околността преобладава българското население, но основната маса е или по-скоро е била, турска. От общо над 20 000 жители 10 000 са турци, 6000 гърци и погърчени българи, 2500 аромъни, които също се погърчват, по-специално младите поколения, 3000 българи и 1500 шпаньоли. Старият град със своите тесни улици и високи къщи напомня немските старинни градове.

Верия (на български Бер с прабългарско произношение на Б). Населението му се състои от турци 2500, гърци 2500, българи-патриаршисти, аромъни и шпаньоли с по около 600 души. Броят на албанците и циганите е малък. С изключение на шпаньолите, които живеят в малък квартал с високи, стари къщи, всички останали жители подлежат на скорошно погърчване, толкова повече, че се очаква силен поток от малоазиатски бежанци.

Ниауста (Неа Августа; на български Негуш, променено от народната етимология гръцко име) има също смесено население като Верия, но гърците всъщност са погърчени българи. Сега тук се е заселила голяма маса гръцки бежанци.

Водена (Воден град) има предимно български характер, макар че гръцката пропаганда дълго време полага големи усилия да погърчи населението. Една трета от жителите са турци, останалите националности са толкова малочислени, че е неоправдано да ги споменаваме. И в този град се е увеличил броят на гръцките бежанци.

Във всички останали градове на Македония преобладава българското население, в Южна Стара Сърбия (Призрен, Кананик, Гостивар, Дяково,

Прищина) – албанското. Само в областта на Ибър сръбското население е мнозинство.

Заклучение

Видяхме от изложеното дотук, че Македония се населява от различни националности, които по численост се нареждат както следва: българи, турци, албанци, гърци, аромъни, шпаньоли. Останалите, включително и сърбите, са толкова малко на брой, че остават извън вниманието ни. Но с Ньойския договор беше наложено страната да се раздели между Гърция и Сърбия, така че по-малката част, тази на юг, се падна на Гърция, по-голямата, т.е. северната, беше присъдена на Сърбия. Следователно Сърбия, която е представена с толкова незначително население в Македония, че изобщо не си струва коментар, по политически мотиви получи лъвския пай; Гърция сама за себе си има оправдание, тъй като освен собственото население, разчита и на прогръцки настроени аромъни, албанци и малък брой българи; българите, турците, албанците не искат и да чуят нито за сръбската, нито за гръцката власт и затова още по-малък успех ще имат големите усилия, както на сръбската, така и на гръцката страна за насилствено денационализиране на местното население. В броя си от 17 юли 1923 г. букурещкият "Адевърул" съобщава, че делегация от дългогодишни аромънски учители и учителки от Македония се е явила в редакцията на вестника и със сълзи на очи описала непоносимия живот на аромънското население под сръбска власт. "Всички аромънски училища и църкви са затворени и аромънските учители и духовници са прогонени", уверяват делегатите. Че българските училища са затворени, че учители и духовници, които не са се нагодили към властта, са били прогонени – друго не може да се очаква от гърци и сърби. Но това, че и самото гръцко население недоволства, личи от речта на депутата Филип Драгумис в гръцкия парламент, където той заявява "Който посети Македония, попаднала под гръцка власт, ще се убеди колко силно народът се безпокои и негодува срещу безгрижието на властите пред безсрамното ограбване, партизанщината в икономиката и борбата на лични интереси".

Румънският вестник "Диминяца" от 24 март 1924 г. публикува статия на аромъна Бацария, в която той горчиво се оплаква, че румънското правителство бездейства пред страданията на аромъните от сръбското потисничество.

Зовът за помощ на българи, турци и албанци остава без отклик и управниците продължават срамните си дела, необезпокоявани от никого: арести, побои над невинни, изселвания и екзекуции (през март 1923 г. в Гарван, окръг Радовиш, по заповед на сръбския командир Добрица Маткович били убити с картечен откос 28 селяни, сред които 12-годишно момче, защото не могли да кажат къде се намират комитите). Сръбската армия е отказвала да стреля по невинни хора и това е дело на националистите. Сред емигрантите в България и Америка и тайно в самата Македония се заражда широко движение за автономия на Македония. Целта е, както пише вестник "Македония", да се образува независимо македонско правителство, което да осигури еднакви права на всички националности, населяващи страната. Тази цел може и трябва да се постигне,

ако Великите сили желаят спокойствие на Балканите, този нестабилен район на Европа. Сега тук властва не само несправедливост и жестокост към потиснатите националности, но и политическо неблагоприятие. С груба сила положението може да се удържи за известно време, но продължи ли по-дълго, то ще се взриви. Справедливостта и свободата са необходимата основа, за да се запази световният мир, за който копнеят всички народи. Щом като договорите от Ньой, Сен-Жермен и особено Версай съдържат такава несправедливост срещу правото на самоопределение на националностите, те трябва да бъдат променени, това изисква справедливостта. Човечеството трябва да получи някога право на самоопределение, то трябва да отхвърли империализма и милитаризма. Правото на народите на самоопределение трябва да се признае като върховен ръководен принцип във взаимоотношенията между народите. Тогава ще стане възможно обединението на народите в по-големи общности, но не чрез империализъм, който, както сочи историята, неминуемо води до разруха. То би трябвало да бъде упование за всички потиснати народи и не на последно място за македонците, които са достойни и способни да се управляват сами. Някогашните три вилаета: Солун, Монастир и Скопие (това е областта около река Вардар), образуват достатъчно голяма стопанска единица, за да просъществува самостоятелно, липсва само добрата воля на Великите сили, които имат компетентността да решат въпроса. В самата България, а също и в Албания и Румъния подобно решение на македонския въпрос би намерило радостно одобрение, в това не бива да се съмняваме, а Сърбия и без това изпитва големи трудности да събере под една шапка хървати, босненци, словенци и черногорци, та не би се натоварила още и с непокорните македонци. Най-голяма би била съпротивата на Гърция, която не би дала Солун доброволно, но и тук се подготвя обрат в становищата, тъй като гърците получиха горчив урок от своя империализъм.

Столетия наред македонецът е понасял суровото турско робство, никой не се застъпи за него, нечути останаха неговите вопли, израз на които той даваше в песните си и в приятелски откровения. Тогава се появи един лъч на надежда – Сан-стефанският мирен договор като че ли му носеше въжделената свобода. И толкова по-голямо беше разочарованието, което му причини Берлинският конгрес; безмерното отчаяние накара мнозина да грабнат оръжието, но бе напразно. Впоследствие обаче при строга тайна се създадоха национални организации, които обхванаха цялата страна. Тяхната цел беше освобождаване от турско робство. В 1903 г. избухна голямото Илинденско въстание, което взе нахалост безброй жертви и доведе до жестоки репресии. Младотурската революция от 1907 г. не намери широк отзвук сред българите, а на младотурския режим се гледаше с недоверие, и то основателно. Турчинът иска да властва и не признава гяура като равноправен, защото това би било в разрез с турските народностни чувства.

Когато избухва Балканската война в 1912 г., македонците се стичат масово под българските, а не под сръбските знамена. Осемнайсет батальона македонски доброволци героически се бият срещу турците за своята свобода, след това се обръщат срещу сърбите и гърците. И какъв е резултатът? Те попадат под ново още по-тежко робство. Македонските българи, албанците, турците, аромъните биват разделени между Гърция и Сърбия, които нямат друга цел, освен със сила

и лукавство, със заплахи и примамки, затваряне на училища и църкви да ги денационализират колкото е възможно по-скоро.

Но няма някой вярва, че ако Македония е разделена на две части, тя ще изчезне. Националното съзнание на българите, албанците, турците и най-малко на част от аромъните е толкова развито, че те няма да се оставят да бъдат денационализирани поне със средствата, които използва Сърбия. Дори сръбският вестник "Видело" в броя си от 17 септември 1922 г. се възмущава от начина, по който се отнасят към българите в Македония. "Достатъчно е, пише вестникът, да те считат за българин, и ти автоматически оставаш извън закона. Хвърлят те в затворите и те малтретират. Всички, от сержантите до градоначалниците, преследват българите и ограбват имотите им. Много от тях бягат в планините и стават комити. И затова не бива да се вярва, че всички те идват от България, напротив повечето са наши поданици, които неприязънта на управниците е прогонила в планините."

Така се изразява един сръбски вестник за условията на живот в Македония. Как се отнасят сърбите към албанците в Качаник, Гостивар, Призрен, Дяково и др., където те имат абсолютно мнозинство, за това обществеността не чува и дума. Но от албански вестници научавам, колко много са избягали от терора в свободна Албания. Сегашните териториални граници на Албания са крещящо потъпкване на правото на самоопределение на народа. Ще удари ли някога и за македонските народи така дълго жадуваният час на свободата?

Време е, наистина е крайно време, Великите сили да отменят престъплението от Ньой, с което осъдиха на унижение българите, албанците и аромъните в Македония, и да признаят правото на националностите на самоопределение. Една обективна спогодба под контрола на неутрална сила несъмнено ще срещне огромна подкрепа в полза на възстановяването на свободна, независима Македония в старите ѝ граници, в която реално съществуващите националности, ще се чувстват добре, защото ще се радват на свобода, на културно и икономическо процъфтяване.

С такова решение на въпроса биха се съгласили и останалите балкански държави, когато видят, че техните сънародници са доволни в свободна Македония. Тесни връзки между равноправни балкански държави и евентуален балкански съюз – ето най-доброто решение за мира на Балканите и в бъдеще.

Македонците, борещи се за своята независимост, са изписали на знамето си: Свобода или смърт. Цялата история на турското робство, както и смелите им бунтове срещу още по-тежкото сръбско иго доказват, че те приемат непреклонно своя девиз. Тези бунтове не се подклаждат от България, както сърбите искат да ни накарат да повярваме, а са плод на неестествените обстоятелства, чрез които се цели да се денационализира насилствено един свободолюбив народ. Това са конвулсиите на хора, които няма да се оставят доброволно да бъдат осъдени на загиване.

Централизираното шовинистично правителство на Белград под ръководството на Пашич не намира подкрепа и от хърватите, словенците, босненците и черногорците. Макар да се борят за югославска съюзна република, те не са

склонни да следват сляпо империалистичната политика на сърбите, които не се задоволяват само да плячкосват Македония, а обръщат алчни очи и към Солун. Сключеният напоследък договор с Италия, за която не може да се каже, че е в приятелски отношения с Гърция, дава основания за размисъл. За постигане на мир на Балканите е възможно едно обединение с България, на която би могло да се отстъпи Западна Тракия като компенсация за загубената Македония. Но подобно шахматно разместване на различните националности в интерес на сръбския империализъм Великите сили сигурно няма да допуснат, а и самите македонци ще се противопоставят. Дори сред гърците и сред прогръцки настроените прослойки в последно време се надига движение за автономна Македония, както показва побратимяването между българи и гърци на различни места в Македония. Дали новото сръбско правителство на Давидович, което е против централизма на Пашич, ще тръгне по пътя на разума и по отношение на Македония и ще даде на страната административна или най-малкото културна свобода? Изглежда ми доста съмнително, ако вземем предвид писанията в сръбските вестници и отзвуката им в Македония.

Македония е историческа, стопанска, политическа и географска единица, в която всички народи биха живели много добре, ако на всички националности в една автономна Македония се даде пълна свобода за културно развитие. Тогава и техните сънародници извън границите на Македония: гърци, българи, албанци, турци и румънци ще бъдат спокойни за съдбата на едноезичните си събратя. Нали в Швейцария четири националности живеят в мир. Същото може да стане и в Македония, толкова повече, че само в градовете живее смесено население и то винаги многоезично. Почти във всички села населението е от една националност. Смеситата от албанци и сърби северно от Шар планина е извън Македония и този район по право принадлежи на Албания, тъй като албанците там са абсолютно мнозинство.

Една автономна Македония между Бистрица и Дрин на запад и Места на изток, до Шар планина и Карадаг на север би била най-щастливото решение за благополучието на македонците и за избягване на кървави бунтове в бъдеще. То би било единственото справедливо и разумно; единствено възможното решение на македонския проблем, към което се стремят с всички сили македонците. Но дали ще победи справедливостта и благоразумието? Криворазбраният национализъм и империализмът са болестите на нашето време, които, като всяка епидемия, най-напред се разразяват, сетне се обезвреждат, а това коства много човешки жертви. Може би ще мине доста време, докато победи гласът на разума.

Използвана литература

Berard, Victor: La Macedoine, Paris 1897. – Ders.: Pro Macedonia, Paris 1904

Boue, Ami: Die Europaeische Tuerkei, Wien 1889.

Brailsford, H. N.: The Races of Macedonia, Sofia.

Cvijich, I.: Die Makedonischen Slaven (serbisch), Belgrad 1906, II. Aufl. (dazu s. Ischirkov). – Ders.: Remarks on the etymology of the Macedonian Slaves, London 1906.

Dako, Christo: Albania, the Master Key to the Near East. Boston 1919.

Derschawin, N. S.: Makedonien, Leipzig 1918. (Der Verfasser, ein Russe, erweist das Bulgarentum der maked. Slawen.)

Doflein, Franz: Mazedonien, Erlebnisse und Beobachtungen eines Naturforschers, Jena 1921. (Ein sehr anziehend geschriebenes Werk.)

Haberlandt, Artur: Kultiuwissenschaftliche Beitræge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Wien 1917 (bezieht sich auch auf Nordmakedoniaen).

Hartmann, Martin: Der islamitische Orient, B. 3, Unpolitische Briefe aus der Tuerkei, Leipzig 1910.

Hatzidakis, G. N.: Zur Abstammung der alten Makedonier, Athen 1897.

Hirt, Hermann: Die Indogermanen, Strassburg 1905, 2B.

Ischirkov, A.: Etude ethnographique sur les Slaves de Macedoine; reponse a M. I. Zwijitsch, Paris 1908. – Ders.: Les Confins occidentaux des Terres Bulgares, Lausanne 1916 (enthaelt 11 Karten).

Iwanoff, Jordan: Das noerdl. Makedonien (bulg.), Sofia 1906 – Ders.: Notes explicatives sur la carte de la Macedoine, Sofia 1913. – Ders.: Bulg. Alteruemer aus Makedonien (bulg.), Sofia 1908 (wichtiges Werk fuer die bulg. Vergangenheit und Gegenwart Makedoniens).

Jirecek, Const.: Geschichte der Bulgaren, Wien 1876 (bulg. Tarnovo 1886. – Ders.: Geschichte der Serben I. Gotha 1911. II. 1918 (mit reichen Literaturangaben).

Kantschoff, W.: Makedonien, Ethnogr. und Statistik, Sofia 1900 (bulg.) In bezug auf Statistik das zuverlaessigste Werk.

Kasasis, N.: L'Hellenisme et la Macedoine. Paris 1903. (Extrem griechischer Standpuunkt.)

Katzaroff, G.: Kulturgeschichte der Thraker, Sarajewo 1916. – Ders.: Quelques observations sur les anciens Macedoniens, Paris 1910.

Lambertz, M.: Albanesische Maerchen, Wien 1922. (Einzige Quelle fuer mak. Albanesisch.) Schriften der Balkankommission.

Lamouche, Leon: La Peninsule Balkanique, Paris 1899. (Verfasser ist ein guter Kenner Makedoniens und seiner Bevoelkerung.)

- v. Mach, Richard:** Die macedonische Frage, Wien 1895.
- Mazon, Andre:** Contes Slaves de la Macedoine Sud –est, Paris 1923. (Das neueste Werk ueber die mak. Sprache, die Verf. wie alle seine wissenschaftl. Vorgaenger fuer bulgarisch erklart.)
- Mazedonien,** ein Erinnerungswerk fuer die Mitkaempfer... de XI Armee. Berlin 1918.
- Mikhoff, N.:** La Bulgarie et son peuple d'apres les temoignages estrangers, Lausanne 1918. (Enthaelt Auszuege aus franz. Werken und gibt so einwandfreie Zeugnisse ueber die mak. Bevoelkerung.)
- Miliukoff, P. N.:** Makedonien, Leipzig 1918. (Verfasser ist der bekanute rissische Politiker, der sich sehr energiseh fuer die voelkischen Rechte der Bulgaren auf Makedonien einsetzt.)
- Mishew, D.:** The Bulgarians in the Past, Lausanne 1919.
- Nicolaidis, Cl.:** Macedonien, die geschichtl. Entwicklung der mac. Frage. Berlin 1899. (Vertritt den griech. Standpunkt.)
- Oblak, V.:** Macedonische Studien, Wien 1896. (Wichtig fuer die Kennlais der mak.–bulg. Dialekte.) Sitzungsberichte der Wiener Akademie.
- Ofejcoff:** La Macedoine au point de vue ethnogr., hist. et philol. Philippopol 1887.
- Radeff, Simeon:** La Macedoine et la renaissance bulgare au 19. siecle. Sofia 1918.
- Siss, Vladimir:** Mazedonien, Zuerich 1918. (Verfasser, ein Tscheche, betont das Bulgarentum der mak. Slawerl.)
- Skendo, Lumo:** Albanais et Slaves, Lausanne 1919 mit 9 Karten. (Verfasser, ein Albanese, beweist die Rechte der Albanesen auf Nordmakedouieu bzw. Altserbien.)
- S1atarski, W. N.:** Geschichte der Bulgaren, I. Teil 679 – 1396, Leipzig 1918. 5. B. der Bulg. Bibliothek herausg. von O. Weigand
- Staneff, N.:** Geschichte der Bulgaren, II. Teil, Leipzig 1917, 6. B, der Bulg. Bibliothek.
- v. Thalloczy, Ludwig:** Illyrisch-albanische Forschungen. 2 B. Muenchen u. Leipzig 1916.
- v. Thalloczy–Jirechek–Sufflay:** Acta et diplomata res Albaniae media eaeatis illustrantia. Wien, I. 1913, II. 1918.
- Tomaschek, W.:** Die alten Traker, eine etlmologische Untersuchung I, II, Wien 1893.
- Weigand, Gustav:** Die Aromunen, Leipzig, I. B. 1894, – Ders.: Wlacho – Meglen, Leipzig 1892. – Ders.: Die nationalen Bestrebungen der Balkanvoelker, Leipzig 1898.

– Ders.: Bulgarische Grammatik, II. Aufl., Leipzig 1916. – Ders.: Albanesische Gram., Leipzig 1914, – Ders.: Bulg. Woerterbuch, III. Aufl., Leipzig 1922. – Ders.: Alb.– deutsches und deutsch – alb. Woerterbuch, Leipzig 1914.

Zwijtsch s. Cvijic.